Dini Tetkikler Dergisi

ISSN 2645-9132
Cilt: 3 Sayı: 2 (Aralık 2020)

Mâtürîdî Âlimi Ebû İshâk es-Saffâr'ın Esmâ-i Hüsnâya Dayanan Kelâm Anlayışı *

Hümeyra Sevgülü Haciibrahimoğlu	
Doktora Öğrencisi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Bölümü, Ankara, Türkiye	
meyrasvgl@gmail.com	ORCID 0000-0001-7841-0665
Abdullah DEMİR	
Dr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi Temel İslam Bilimleri Bölümü, Ankara, Turkey	
abdemir@ybu.edu.tr	ORCID 0000-0001-7825-6573

Makale Bilgileri		
Tür Çeviri Makale		
Geliş Tarihi 30 November 2020	**Kabul Tarihi** 29 December 2020	**Yayın Tarihi** 31 December 2020
Atıf Haciibrahimoğlu, Hümeyra Sevgülü - Demir, Abdullah. "Mâtürîdî Âlimi Ebû İshâk es-Saffâr'ın Esmâ-i Hüsnâya Dayanan Kelâm Anlayışı". çev. Hümeyra Sevgülü Haciibrahimoğlu – Abdullah Demir. *ULUM* 3/2 (2020), 341-374.		
Etik Beyan * Bu makale, ULUM 3/2 (2020), 159-199 arasında araştırma makalesi türünde İngilizce olarak yayımlanan "Māturīdite Scholar Abū Isḥāq al-Ṣaffār's Understanding of Kalām Based on al-asmāʾ al-ḥusnā" başlıklı çalışmanın yazarları tarafından yapılan Türkçe çevirisidir.		

Mâtürîdî Âlimi Ebû İshâk es-Saffâr'ın Esmâ-i Hüsnâya Dayanan Kelâm Anlayışı

Öz

Esmâ-i hüsnâ, Kur'ân'da dört âyette ve Ebû Hüreyre'den (öl. 57/678) rivayet edilen bir hadisin farklı iki versiyonunda yer alan Allah'ın güzel/en güzel isimleri anlamında bir ifadedir. Esmâ-i hüsnânın hangi isimler olduğu, bu isimlerin anlamları ve bu isimlerle dua etme gibi konuları içeren kitaplar, erken dönemlerden itibaren İslâm âlimleri tarafından kaleme alınmıştır. Lugat ve nahiv âlimi Ebû İshak ez-Zeccâc'ın (öl. 311/923) *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ* adlı eseri, bu konuya tahsis edilmiş bilinen ilk çalışmadır. Eş'âri kelâmcısı Abdülkāhir el-Bağdâdî'nin (öl. 429/1037-38) *el-Esmâʾ ve'ṣ-ṣıfât* adlı eseri de aynı konuya dairdir. Bu çalışmada, Mâtürîdî âlimi Ebû İshâk es-Saffâr'ın (öl. 534/1139) esmâ-i hüsna yorumu çerçevesinde kelâm anlayışı ele alınmıştır. Onun *Telḫîṣü'l-edille li-ḳavâʿidi't-tevḥîd* adlı kelâm eserinin yaklaşık üçte birlik bir kısmını esmâ-i hüsnâ yorumu oluşturmaktadır. Bu bölüm incelendiğinde Saffâr'ın ulûhiyet konusunu 177 esmâ-i hüsnâyı esas alarak izah etmeye çalıştığı görülmektedir. Saffâr, alfabetik bir sıra içerisinde ele aldığı ilâhî isimleri öncelikle lugavî (semantik) yönden açıklamaktadır. Sonrasında ise incelediği ilahî ismi, bir kelâm konusu ile bağlantı kurarak kelâmî perspektifle izah etmektedir. Onun eseri incelendiğinde hilâfet konusu hariç diğer kelâm bahislerini, esmâ-i hüsna ile bağlantılı kurarak ele aldığı anlaşılmaktadır. Saffâr öncesi Hanefî-Mâtürîdî kelâm literatürü içinde esmâ-i hüsnânın bu kadar kapsamlı ele alındığı başka bir eserin bilinmemesi, bizi bu konu özelinde araştırma yapmaya yöneltmiştir. Bu makalede onun esmâ-i hüsnâ temelli kelâm anlayışı tanıtılmaya ve değerlendirilmeye çalışılacaktır. Böylece esmâ-i hüsnâ literatürü çerçevesinde onun eserinin özgünlüğü de ele alınmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler

Kelâm, Mâtürîdilik, Ebû İshâk es-Ṣaffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, Esmâ-i hüsnâ, Allah'ın Güzel İsimleri

Māturīdite Scholar Abū Isḥāq al-Ṣaffār's Understanding of Kalām Based on al-asmāʾ al-ḥusnā

Abstract

'al-Asmāʾ al-Ḥusnā' is an expression in the sense of 'the beautiful or most beautiful names of Allah' in that appears in four verses of the Qurʾān (al-Aʿrāf 7/180; al-Isrāʾ 17/110; Ṭāha 20/8; and al-Ḥashr 59/ 24) and two versions of a tradition (ḥadīth) narrated by the Abū Hurayra (d. 57/678). The books, which include al-asmāʾ al-ḥusnā', the meanings of these names and praying with these names, have been written by Muslim scholars from an early period. The book of Tafsīr al-asmāʾ al-ḥusnā, written by Arabic language scholar Abū Isḥāq al-Zajjāj (d. 311/923), is the first known work devoted to this subject. The book of al-Asmāʾ wa-l-ṣifāt, written by Ashʿarī theologian ʿAbd al-Qāhir al-Baghdādī (d. 429/1037-38) is also on this subject. In this study, Māturīdī scholar Abū Ishāk al-Saffār's (d. 534/1139) understanding of Kalām based on his al-asmāʾ al-ḥusnā interpretation was discussed. Approximately one-third of his theology book called Talkhīṣ al-adilla li-qawāʿid al-tawḥīd constitutes his al-asmāʾ al-ḥusnā. When this section is examined, it can be seen that al-Saffār's is trying to explain the issue of divinity based on 177 al-Asmāʾ al-Ḥusnā. al-Saffār's first explains the divine names in alphabetical order, primarily in terms of semantic. Afterwards he explains the divine name

he studied, theologically, by linking to a subject of theology. When his book Talkhīṣ al-adilla is analyzed, it can be seen that he deals with all other theology issues in connection with the subject of al-asmāʾ al-ḥusnā, except for caliphate. The fact that another book in which al-asmāʾ al-ḥusnā was handled in such detail in the Hanafī-Māturīdī theological literature was not known before al-Saffār, led us to do research on this subject. In this article, it will be tried to introduce and evaluate his understanding of theology based on his al-asmāʾ al-ḥusnā interpretation. Thus, the originality of his book will be handled within the framework of the literature of al-asmāʾ al-ḥusnā.

Keywords

Kalām, Māturīdiyya, Abū Isḥāq al-Ṣaffār, *Talkhīṣ al-adilla*, al-asmāʾ al-ḥusnā', Beautiful Names of God

Giriş

el-Esmâü'l-hüsnâ terkibi (الأسماء الحسنى), Arapça 'el-esmâ' ve 'el-hüsnâ' kelimelerinin birleşiminden oluşan bir sıfat tamlamasıdır. Bu terkip, Kur'ân'da dört âyette geçmektedir.[1] Tamlamanın ilk kısmında yer alan 'el-esmâ', isim kelimesinin çoğuludur ve isimler anlamındadır. Terkibin sonunda yer alan 'el-hüsnâ' ise güzel anlamına gelen 'hasen' kelimesinden türemiştir ve dil açısından en güzel anlamını ifade eden ism-i tafdîl veya güzel anlamına gelen bir sıfattır.[2] Terkip ilk ihtimale göre "Allah'ın en güzel isimleri" ve ikincisine göre ise "Allah'ın güzel isimleri" anlamına gelmektedir. Her iki durumda da bu sıfat tamlaması, Allah'ın yalnızca güzel isimlere sahip olduğunu vurgulamaktadır.

Esmâ-i hüsnâ terkibinin kaynağı; *"En güzel isimler Allah'ındır..."*, *"...En güzel isimler O'na aittir"*, *"...Bütün güzel isimler O'na mahsustur..."* ve *"...En güzel isimler O'nundur..."* âyetleridir.[3] Bu âyetlerde Allah'ın güzel isimlerinin bulunduğu ve bu isimlerle dua etmenin gerekliliği anlatılmaktadır. Esmâ-i hüsnâya ilişkin hadis rivayetlerinin sahâbî râvisi Ebû Hüreyre'dir (öl. 58/678). Ondan aktarılan bu rivayetler ikiye ayrılabilir. Bunlardan ilki "Allah'ın doksan dokuz, yüzden bir eksik, ismi vardır. Kim bunları ihsâ ederse *(ahṣâhâ)* cennete girer." şeklinde sadece metin içermektedir.[4] İkinci grupta yer alan rivayetlerde ise hadis metnine esmâ-i hüsnânın tek tek sayıldığı bir liste eklidir. Esmâ listesini içeren rivayetler Tirmizî (öl. 279/892) ve İbn Mâce'nin (öl. 273/887) *Sünen*'lerinde yer almaktadır.[5]

Hadiste yer alan 'doksan dokuz' ifadesinin nasıl anlaşılacağına dair iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki doksan dokuz sayının rakamsal bir belirleme ifade ettiği yönündedir. İkinci görüş ise bu ifadenin

1 Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1467), 445.

2 İbn Manzûr, *Lisânü'l-ʿArab*, nşr. Abdullah Ali el-Kebîr (Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.), "hsn" 13/114-119.

3 el-Aʿrâf 7/180; el-İsrâ 17/110; et-Tâhâ 20/8; el-Haşr 59/24.

4 Sadece metin içeren rivayetlerin kaynağı için bk. Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*, nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), "Tevhid", (No. 2736); Müslim b. Haccâc, *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1956), "Zikr", 2 (No. 2677).

5 Hem metin hem de esmâ-i hüsnâ listesi içeren rivayetler için bk. İbn Mâce, *Sünenu İbn Mâce*, thk. Hafız Ebû Tâhir Zübeyir Ali Za'i (Riyad: Dâru's-Selâm, 2009), "Dua",10 (No. 3860-3861); Ebû Îsâ Muhammed et-Tirmizî, *el-Câmiʿu'l-kebîr*, thk. Beşşar Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyye, 1998), "Deavât", 83 (No. 3506-3507).

herhangi bir sınırlama ifade etmeksizin kesretten kinaye olduğu şeklindedir.[6] Metinde doksan dokuz sayısından sonra bir açıklama cümlesi olarak yer alan "yüzden bir eksik" ifadesinin[7], doksan dokuz (تسعه وتسعين) ve yetmiş yedi (سبعه وسبعين) sayılarının karıştırılma ihtimaline binaen râviler tarafından eklendiği düşünülmektedir. Zira Arap yazısında, ilk yıllarda şekilleri birbirine benzeyen harflerin ayırt edilmesini sağlayan noktaların henüz kullanılmadığı bilinmektedir. Hadiste cennete girme müjdesi ile yapılması teşvik edilen "*ihsâ (ahşâhâ)* eylemi" ile ne kastedildiğine dair de farklı görüşler bulunmaktadır. 'saymak', 'ezberlemek', 'anlamak', 'benimsemek' ve 'gereğince yaşamak" *ihsâ* kelimesi ile kastedilen eyleme dair ihtimallerdir.[8]

Kur'ân ve hadislerde yer alan ilâhî isimlerin dışında Allah için yeni bir isim kullanılıp kullanılamayacağı kelâmda ayrı bir tartışma konusudur. Bu konuya dair temelde iki yaklaşım söz konusudur. Bunlardan ilki tevkīfîliktir. Yani Allah'ı yalnızca kendisi isimlendirebilir ve kulların kullanımı O'nun bildirmesine bağlıdır.[9] Diğeri ise kıyasîliktir. *"Hüsnâ (Güzel)"* olması yani Allah'ın şânına uygun anlam içermesi şartı ile insanlar tarafından da Allah'a isim nispet edilebilir.[10] Bu konuda teorik planda her ne kadar birbirine zıt iki görüş olsa da tevkīfîliğini savunan bazı âlimler, zaman içinde naslarda yer almayan "Vâcibü'l-Vücûd" ve "Hudâ" gibi isimleri Allah'a nispetle kullanarak uygulamada kıyasîlik anlayışını güçlendirmişlerdir. Ayrıca Arap olmayan Müslüman milletler de kendi dilleriyle Allah'a isim nispet etmektedirler. Uygulamadaki bu duruma dikkat çeken Topaloğlu, esmâ-i hüsnânın tevkīfî olmadığı yönünde fiili bir icmânın oluştuğu kanaatini belirtmektedir.[11]

Bu çalışmada, Mâtürîdî kelâmcısı Ebû İshâk İbrâhim es-Saffâr'ın (öl. 534/1139) *Telḫîṣü'l-edille li-ḳavâʿidi't-tevḥîd*[12] adlı eserinin 332 ilâ 654'üncü sayfaları arasında yer alan esmâ-i hüsnâya dair yorumları incelenerek ve yorum yöntemi belirlenerek kelâm anlayışının esmâ-i hüsnâya dayanıp dayanmadığı belirlenmeye çalışılacaktır. Saffâr'ın esmâ-i hüsnâyı kelâmî tartışmalar ile ilişkilendirerek ele alması, onun kelâm anlayışının esmâ-i hüsnâya dayandığı şeklinde bir düşünceyi akla getirmektedir. Bu çalışma bu öngörünün araştırılmasına odaklanmıştır.

---

6 Doksan dokuz ifadesinin anlamına dair görüşler için bk. Bekir Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/406-409; Metin Yurdagür, *Âyet ve Hadislerde Esmâ-i Hüsnâ Allah'ın İsimleri: Literatür ve Şerh* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2006), 19-23.

7 Bu ifade bütün rivayetlerde geçmektedir. Bu rivayetler için bk. Buhârî, *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*, "Tevhid" (No. 2736); Müslim b. Haccâc, *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*, "Zikr" 2 (No. 2677); İbn Mâce, *Sünenu İbn Mâce*, "Dua" 10 (No. 3860); Tirmizî, *el-Câmiʿu'l-kebîr*, "Deavât" 83 (No. 3506).

8 *İhsâ* kelimesinin anlamına dair görüşler için bk. Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", 11/406; Musa Koçar, *İmam Mâtüridi'de Esmâ-i hüsnâ* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992), 39-43; Yurdagür, *Âyet ve Hadislerde Esmâ-i Hüsnâ Allah'ın İsimleri*, 23-24.

9 İsmin müsemmâ üzerinde sıfat gibi tam bir anlam gerçekliği oluşturmamasına ilişkin ayrıntılı bilgi için bk. Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *el-Maḳṣadü'l-esnâ fî şerḥi esmâʾi'llâhi'l-ḥüsnâ*, nşr. Abdülvehhâb el-Câbî (Kıbrıs: el-Caffân ve'l-Câbî, 1987), 173-174.

10 Ayrıntılı bilgi için bk. Fahreddîn er-Râzî, *et-Tefsîrü'l-Kebîr: Mefâtîḥu'l-ġayb* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1420), 140. Orhan Şener Koloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ'da Tevkîfilik - Kıyâsîlik Problemi: Fahreddîn er-Râzî Örneği", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (Haziran 2004), 234.

11 Vâcibü'l-vücûd ile hudâ isimleri hakkında bk. Topaloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ", 11/409, 411.

12 Ebû İshâk es-Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille li-ḳavâʿidi't-tevḥîd*, thk. Angelika Brodersen (Beyrut: Maʿhedü'l-Almânî li'l-ebhâsi'ş-Şarkiyye, 2011).

Esmâ-i hüsnâ konusunda Metin Yurdagür tarafından 1984'de doktora çalışması yapılmış ve kitap olarak yayımlanmıştır.[13] Muhammed Aruçi tarafından 1994'de Abdülkâhir el-Bağdadî'ye ait *el-Esmâ ve's-sıfât* eserinin tahkikini içeren doktora çalışması yapılmıştır.[14] Hüseyin Şahin tarafından 1989'da esmâ-i hüsnâ literatürüne ait yazma veya basma eserlerden yetmiş dördünün tanıtıldığı bir yüksek lisans çalışması tamamlanmıştır.[15] İmam Mâtürîdî'nin konuya bakışına dair Musa Koçar tarafından 1992'de bir yüksek lisans çalışması tamamlanmış ve bu çalışma da yayımlanmıştır.[16] Ebû İshâk es-Saffâr'ın *Telḫîṣü'l-edille*'de konuyu ele alışına dair bu eseri tahkik eden Angelika Brodersen'in kaleme aldığı Almanca "Das Kapitel über die 'schönen Namen Gottes' im Talḫīṣ al-adilla li-qawāʿid at-tawḥīd des Abū Isḥāq as-Ṣaffār al-Buḫārī (gest. 534/1139)" başlıklı bir makale de bulunmaktadır. Bu makalede Saffâr'ın esmâ-i hüsnâya geniş yer ayırması ve lugavî istidlallerde bulunmasına dikkat çekilmektedir.[17] Bu araştırma ile Brodersen'in de dikkat çektiği *Telḫîṣü'l-edille*'nin hacimli esmâ içeriğine yoğunlaşılacak ve özgünlüğü ondan önceki esmâ literatürü ile kıyaslanacaktır.

1. Saffâr Öncesi Dönemde Telif Edilen Esmâ-i Hüsnâ Eserleri

Ebû İshâk es-Saffâr, yaklaşık olarak 450/1058 yılında Buhara'da doğmuştur. Onun çocukluk, gençlik ve orta yaş dönemi Hanefî mezhebinin bölgedeki merkezi olan bu şehirde geçmiştir. Saffâr'ın ilim ve fazilet sahibi Âl-i Saffâr'a mensup olduğu, babası, dedesi, büyük babası ve oğlunun, yaşadıkları dönemde Buhara'da Hanefî mezhebinin ileri gelen âlimleri arasında yer aldığı aktarılmaktadır. Bu ailenin ileri gelenleri, "Buhara Hanefîleri'nin Reisi/Sadrı" olarak anılarak 495/1102 öncesinde Buhara'da hem dinî hem de ilmi açıdan etkin bir konum elde etmişlerdir. Bu durum, Saffâr'ın Selçuklular'ın Horasan Emîri Sencer (öl. 552/1157) tarafından 495/1102 yılında Merv'e sürgüne gönderilmesi ile son bulmuştur. Saffâr, yetmiş üç yaşına kadarki yaşamının yetişkinlik ve ileri yaş dönemini Eş'arîliğin güçlü olduğu ve kütüphaneleri ile ünlü Merv'de sürgünde geçirmiştir. Onun sürgün yılları, Eşʻarîliği asli kaynaklarından öğrenmesine imkân sağlamıştır. 523/1129 yılında sürgün dönüşü Buhara'ya gelen Saffâr, 534/1139'da vefat etmiştir. Fıkıh, hadis, Arap dili ve kelâm ilimlerindeki birikimi ile öne çıkan Saffâr'ın *Telḫîṣü'l-edille li-ḳavāʿidi't-tevḥîd* ve *Risâle fi'l-kelâm* adlı eserleri günümüze ulaşmıştır. O, Tirmizî ve Buhârî'nin hadis kitaplarının ravîlerinden biridir. Bu eserleri öğrencilerine okutacak kadar da hadis birikimine sahiptir. Ancak Saffâr, asıl olarak mütekellimdir. İmam Mâtürîdî'nin kelâm yöntemine ve görüşlerine bağlılık gösteren bir Hanefî-Mâtürîdî âlimidir.[18]

Esmâ-i Hüsnâ Eserleri adlı bu ilk başlık altında, Saffâr öncesi dönemde yani 5./11. yüzyıldan önce telif edilen esmâ-i hüsnâ literatürü ve içerikleri hakkında özellikle kelâmî içeriğe sahip olup olmadıkları göz

---

13 Yurdagür, *Âyet ve Hadislerde Esmâ-i Hüsnâ Allah'ın İsimleri.*

14 Muhammed Aruçi, *Abdülkāhir el-Bağdâdî ve el-Esmâ ve's-Sıfât Adlı Eseri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994).

15 Hüseyin Şahin, *Esmâ-i Hüsnâ ve Eserleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989).

16 Koçar, *İmam Mâtüridi'de Esmâ-i hüsnâ.*

17 Angelika Brodersen, "Das Kapitel über die'schönen Namen Gottes' im Talhîs al-adilla li qawaid at-tawhîd des Abu Ishaq as-Saffâr al-Buharî (gest 534/1139)", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 164/2 (2014), 375-406.

18 Saffâr'ın hayatı, ilmi kişiliği ve İslâmî ilimlere vukûfiyeti hakkında bk. Abdullah Demir, *Ebû İshak Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi* (Ankara: İSAM Yayınları, 2018), 184-199.

önünde bulundurularak kısaca bilgi verilecektir. Esmâ-i hüsnâ konusuna tahsis edilmiş bilinen ilk eser, lugat ve nâhiv âlimi Ebû İshak ez-Zeccâc'ın (öl. 311/923) *Tefsîru esmâ'illâhi'l-hüsnâ* adlı eseridir.[19] Bu eserde ilâhî isimlerin manalarının tespit edilmesi, asıl hedeftir. Bu kapsamda Zeccâc, Tirmizî rivayetindeki sırasına göre isimleri öncelikle dil açısından açıklar ve sonrasında açıklanan isimle ilgili âyeti zikreder.[20] Buna karşın isimlerin yorumuna fazla yer vermez.[21] Eserde esmâ-i hüsnâ terkibinin anlamına ilişkin de yorum yer almaz. Zeccâc'a göre isimler, tevkīfîdir[22] ve sayısı hadis rivayetinde geçtiği üzere doksan dokuz ile sınırlıdır.[23] Nitekim Kur'ân'dan tedvin ettiği isimlerde de bu sayıya bağlı kaldığı görülür. Zeccâc ihsâ kelimesinin 'saymak' ve 'bu isimlerin Kur'ân'dan tedvinine çalışmak' şeklinde anlaşılabileceği görüşündedir.[24] Bu anlama göre onun eserini telifi, ihsâ eylemine bir örnek olmaktadır. Zeccâc, Allah lafza-i celâlinin müştak olup olmadığına ve esmâ-i hüsnâdan sayılıp sayılamayacağına, ayrıca müştak olduğunu söyleyenlerin görüşlerine de yer vermektedir.[25] Zeccâc'ın bu eseri, kelimelerin etimolojisini ve asıl anlamını *(aslü'l-vaz')* tespitte Saffâr'ın kullandığı ve atıf yaptığı kaynaklardan biridir.[26]

İbn Huzeyme'nin (öl. 311/924) *Şeʾnü'd-duʿâ/el-Esmâʾü'l-ḥüsnâ* adlı eseri duanın mahiyeti ve tavsiye edilen dualara ilişkin kaleme alınan bir eserdir.[27] Bu eser, müstakil olarak değil muhaddis ve lugatçi Ebû Süleyman el-Hattâbî'nin (öl. 388/998) yazdığı *Kitâbü Şeʾni'd-duʿâ* içinde günümüze ulaşmıştır. Şerh, duanın mahiyeti ve itikadî yönü hakkında âyet ve hadislere dayalı açıklamalarla başlamakta, İbn Huzeyme'nin *el-Esmâʾü'l-ḥüsnâ*'sının şerhi ile devam etmekte, ardından müellifin esmâ-i hüsnâ ile ilgili olarak İbn Huzeyme'nin dışında bir senetle tespit ettiği hadisleri ve şerhlerini içermektedir.[28] İbn Huzeyme'nin (öl. 311/924) *Şeʾnü'd-duʿâ* eseri, Saffâr'ın kaynakları arasındadır.[29] Ebü'l-Kāsım ez-Zeccâcî'nin (öl. 337/949) telif ettiği *İştiḳāḳu esmâʾillâh* ise esmânın kökenini tespit amacı taşıması sebebi ile Zeccâc'ın eserine benzemektedir.[30]

Mütekaddimûn devri Eşʿariyye kelâmcısı ve Şâfiî fakihi Ebû Abdullah el-Halîmî'nin (öl. 403/1012) iman esasları, bazı fıkıh konuları ve ahlâk kurallarına dair *el-Minhâc fî şuʿabi'l-îmân* adlı eseri, esmâ-i hüsnâya dair

---

19 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/345; İbrahim Yıldız, "Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (Ekim 2015), 42.

20 Örnek için bk. Ebî İshâk ez-Zeccâc, *Tefsîru esmâʾillâhi'l-ḥüsnâ*, nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk (Dımaşk: Dâru'l-Me'mun li't-Turâs, 1399), 42.

21 Zeccâc'ın eseri hakkında bk. Yıldız, "Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri", 60.

22 Zeccâc, *Tefsîru esmâ*, 26, 67-69.

23 Zeccâc, *Tefsîru esmâ*, 10-12.

24 Zeccâc, *Tefsîru esmâ*, 22-24.

25 Zeccâc, *Tefsîru esmâ*, 25-26.

26 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/337; 2/525, 648; Atıf yapılan bilgiler için bk. Zeccâc, *Tefsîru esmâ*, 337.

27 Mustafa Işık, "İbn Huzeyme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/80.

28 Ahmed Yûsuf ed-Dekkāk dört nüshasını esas alarak eseri Şeʾnü'd-duʿâʾ adıyla yayımlamıştır. (Dımaşk 1404/1984) Bk. Salih Karacabey, "Hattâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/491.

29 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/369.

30 Ebü'l-Kāsım ez-Zeccâcî, *İştiḳāḳu esmâʾillâh*, nşr. Abdülhüseyin el-Mübârek (Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 1406/1986).

içerdiği bilgiler sebebi ile müracaat edilen kaynaklardan biridir. Halîmî, Allah'a iman konusuna ayrılan birinci kısmın baş tarafında dikkat çekici bir gruplandırma ile esmâ-i hüsnâyı açıklamaktadır.[31] Halîmî, esmâ-i hüsnânın kitap, sünnet ve icmâ ile sabit olduğunu belirterek esmâyı akaid içeriğine göre beş gruba ayırmaktadır.[32] Bunlardan ilkinde Allah'ın kadîm varlığını ispat eden el-Evvel, el-Âḫir ve el-Bâḳī isimlerini saymaktadır.[33] İkincisinde vahdâniyyeti ispat eden el-Kâfî ve el-ʻAlî gibi isimler' sıralamaktadır.[34] Üçüncüsünde el-Ḥay, el-ʻÂlim, el-Ḳādir ve el-Ḫâlıḳ gibi âlemin yaratılışını ispat eden isimleri belirtmektedir.[35] Dördüncüsünde el-Eḥad, el-ʻAẓîm ve el-ʻAzîz gibi Allah'tan yaratılmışlara benzemeyi (teşbih) nefyeden isimleri ele almaktadır.[36] Beşinci ve son grupta ise bütün kâinatın yaratıcısı ve idare edicisi olduğunu ortaya koyan el-Müdebbir, el-Ḳayyûm, er-Raḥmân ve er-Raḥîm gibi isimleri sıralamaktadır. O, bu sınıflandırması ile tabiatın Allah'tan bağımsız şekilde kendi varlığını idame ettirdiği iddiasında bulunan tabiatçıları ve filozofları tenkit etmek amacındadır.[37] Halîmî, bu sınıflandırması ve yorumu ile kendisinden sonra gelen Eşʻarî âlimleri üzerinde etkili olmuştur. Nitekim Eşʻarî kelâmcılarından Beyhakī'nin el-*Esmâʾ ve'ṣ-ṣıfât* adlı eserinde *el-Minhâc*'ı kaynak olarak göstermesi ve esmâ-i hüsnâyı aynen onun gibi beş gruba ayırarak ele alması bu kanaati desteklemektedir.[38] Eserin kelâmî içeriğine karşın Saffâr bu esere hiç değinmemektedir.

Eşʻâri kelâmcılarından Abdülkāhir el-Bağdâdî'nin (öl. 429/1037-38) *el-Esmâ ve's-sıfât* adlı eseri alfabetik tasnif metodu ile kaleme alınmıştır.[39] İki bölümden oluşan eserin ilk bölümünde, esmâya ilişkin teorik çerçeve ve bazı kavramsal tartışmalar; ikinci bölümde ise yirmi dört ana başlıkta 147 ismin dilsel açıdan izahı, şerhi ve delilleri konu edilir. Eserde Bağdâdî'nin ilâhî isimleri Eşʻârî anlayışına uygun olarak zât, mâna ve fiil isimleri şeklinde üç gruba ayırdığı dikkat çekmektedir.[40] Saffâr, Eşʻarî kelâm geleneğine ait bu esere de atıf yapmamaktadır.

Muhaddis ve Şâfiî fakihlerinden Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakī'nin (öl. 458/1066) akide ile ilgili *el-Esmâ ve's-sıfât*[41] adlı eseri ilâhî isimlerin geçtiği sahih hadis rivayetlerini ve bu hadislerin tevillerini içermektedir. İki bölümden oluşan eserin ilk bölümünde esmâ-i hüsnâ beş gruba ayrılarak incelenmektedir. İkinci bölümde ise Allah'ın sıfatları ve sıfatlarına ilişkin hadis rivayetlerine yer verilmektedir.[42] Saffâr, bu eseri de kaynak olarak zikretmemektedir.

---

[31] Esmâ-i hüsnâ tasnifinin ayrıntısı için bk. Ebû Abdullah el-Halîmî, *el-Minhâc fî şuʿabi'l-îmân*, nşr. Hilmî M. Fûde (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1399), 1/188-210; Metin Yurdagür, "el-Minhâc fî şuʿabi'l-îmân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/106.

[32] Halîmî, *el-Minhâc*, 1/187.

[33] Halîmî, *el-Minhâc*, 1/188-189.

[34] Halîmî, *el-Minhâc*, 1/189-190.

[35] Halîmî, *el-Minhâc*, 1/190-195.

[36] Halîmî, *el-Minhâc*, 1/195-200.

[37] Halîmî, *el-Minhâc*, 1/200-208.

[38] Veysel Kasar, "Halimi'nin Kitâbu'l-Minhâc'ı ve Kelâm Açısından Değeri", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/15 (Haziran 2006), 139-140.

[39] Aruçi, *el-Esmâ ve's-Sıfât Adlı Eser*, 108-109.

[40] Aruçi, *el-Esmâ ve's-Sıfât Adlı Eser*, 107-108.

[41] Ahmed b. Hüseyn el-Beyhakī, *el-Esmâ ve's-Sıfât*, thk. Abdullah b. Muhammed Hâşidî (Cidde: el-Mektebetü's-Sevâdî, 1413).

[42] Muhammed Aruçi, "el-Esmâ ve's-sıfât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/420-421.

Mutasavvıf ve Eş'arî âlimi Abdülkerîm el-Kuşeyrî'ye (öl. 465/1072) ait *et-Taḥbîr fi't-teẕkîr* ise tasavvufî muhtevayı da içermektedir. Bu açıdan *et-Taḥbîr*'in esmâ-i hüsnânın ilk tasavvufî şerhi olduğu söylenebilir. Kuşeyrî, eserinde Allah isminden başlayarak eṣ-Ṣabûr ismine kadar 100 esmânın izahını yapmaktadır. Bu isimlerden el-Ḳādir ve el-Muḳtedir gibi aynı kökten müştak isimler ile el-Evvel ve el-Âḫir gibi birlikte kullanılan isimleri gruplandırarak açıkladığı görülmektedir. Aynı zamanda Allah'ın isimlerinden olup olmadığı tartışmalı olan Hüve zamirini Allah isminden hemen sonra ele alarak izahta bulunmaktadır.[43] Saffâr bu esere de atıf yapmamaktadır.

Saffâr'ın çağdaşı Eş'arî kelâmcısı Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) *el-Maḳṣadü'l-esnâ*[44] eseri üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde, esmâya ilişkin genel teorik bilgilere değinilir. Eserde ilâhî isimler, insanın bu isimleri öğrenerek ahlâkî erdemleri edinme düşüncesi ile yorumlanmaktadır.[45] Ahlâka ilişkin yapılan bu vurgular, eserin zühd-tasavvuf literatürü olarak değerlendirilmesine imkân sağlamaktadır. Eserin ikinci bölümünde esmâya ilişkin Ebû Hüreyre rivayetinde yer alan isimler sıralanmakta ve açıklanmaktadır.[46] Bu bölüm, açıklanan isimlerden kulun çıkaracağı ahlâkî sonuçların ne olması gerektiğine dair tasavvuf ehlinden aktarılan görüşler ile son bulmaktadır.[47] Üçüncü bölümde ise esmâ-i hüsnânın doksan dokuz sayısı ile sınırlı olup olamayacağı ve tevkīf anlayışı gibi konulara ayrılmıştır.[48] Saffâr, bu esere de değinmemektedir.

Eş'arîliğin güçlü olduğu Merv şehrinde uzun bir süre sürgünde yaşayan Saffâr'ın Eş'arî âlimler tarafından kaleme alınan bu eserlerden haberdar olmaması mümkün değildir. Onun 5./11. yüzyıldan itibaren Eş'arîler tarafından yazılan bu eserlere atıf yapmaması, kelimelerin ve dolayısı ile esmâ-i ilâhiyye'nin anlamlarının "sözcüklerin dildeki vazolundukları asıl mânaların *(aslü'l-vaz')* ilk dönem kaynaklara gidilerek tespit edilmesi gerektiği" şeklindeki ilkesinin ve kullandığı lugavî (semantik) yöntemin bilinçli bir yansıması olduğu şeklinde yorumlanabilir. Zaten onun sadece bu alana dair en eski iki temel kaynak olan Zeccâc ve İbn Huzeyme'nin eserlerine değinmesi, bu tespiti doğrulamaktadır.

Esmâ-i hüsnâya dair literatür değerlendirilirken Saffâr'dan önce yaşamış Hanefî-Mâtürîdî âlimlerinin bu konuya dair bir eser kaleme alıp almadıklarını belirtmek, bu makale açısından önem taşımaktadır. Hanefîliğin fıkıhta ve akaitte imamı olan Ebû Hanîfe'nin (öl. 150/767) bu konuda bir eser telif etmediği veya ona atfedilen risâlelerde esmâ-i ilâhiyyenin yoruma tabi tutulmadığı bilinmektedir. Buna karşın Hanefî-Mâtürîdîlerin Allah'ın isim ve sıfatlarına ilişkin görüşleri, asıl olarak Ebû Hanîfe'nin *el-Fıḳhü'l-ekber'de* yer alan bakış açısına ve ilkelerine dayanmaktadır. Bu risâlede Allah'ın isimleri ile zâtî ve fiilî sıfatlarının *ezelî* olduğu vurgulanmaktadır. Bunun sonucu olarak sıfatların ezeliliği, Hanefî-Mâtürîdî gelenek için değişmez bir ilkedir. Risâlede zâtî sıfatlar hayat, kudret, ilim, kelâm, sem', basar ve irâde şeklinde; fiili sıfatları ise tahlîk, terzîk, inşâ', sun', ibdâ' ve benzerleri olarak sayılmaktadır. Ayrıca Allah'ın sıfatları "ilmi ile Âlim'dir"

43 Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *et-Taḥbîr fi't-teẕkîr*, nşr. İbrâhim Besyûnî (Kahire: Dâru'l-Kütübi'l Arabî, 1968); Süleyman Uludağ, "Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/474.

44 Gazzâlî, *el-Maḳṣadü'l-esnâ*.

45 Gazzâlî, *el-Maḳṣadü'l-esnâ*, 45.

46 Gazzâlî, *el-Maḳṣadü'l-esnâ*, 60-149.

47 Örneğin Gazzâlî, "Nakşibendî silsilesinin önemli sûfilerinden" biri Ebû Ali el-Fârmedî'nin (öl. 477/1089) görüşlerine değinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Gazzâlî, *el-Maḳṣadü'l-esnâ*, 150-156.

48 Gazzâlî, *el-Maḳṣadü'l-esnâ*, 164-167.

ve "kudreti ile Kādir'dir" şeklinde sıfat-isim ayrımı vurgulanarak aktarılmaktadır. Onun isim ve sıfat kelimelerini ayrı ayrı zikretmesi, Mâtürîdî âlimlerince de sürdürülmüş ve bu çerçevede Mu'tezile'nin sıfatları dışlayan anlayışlarına bir alternatif oluşturulmuştur.

Kelâm yönteminin Hanefîler içindeki güçlü savunucusu olan Mâtürîdî'nin (öl. 333/944) *Kitâbü't-Tevḥîd* ve *Teʾvîlâtü'l-Ḳurʾân* isimli eserlerinde esmâ-i hüsnâya ilişkin bazı konulara değinilmektedir. *Kitâbü't-Tevḥîd* isimli eserde Allah'ın isim ve sıfatlarının bulunmasının naklî ve aklî delillerle sabit olduğu belirtilir.[49] Ancak bu isimlerin ayrıntılı açıklanmasına yer verilmez. Allah'ın farklı isim ve sıfatlarla nitelenmesinin yaratılmışlara benzemeyi gerektirmeyeceği ile Allah'ın tekvin sıfatının bulunması ayrıntılı olarak ele alınır. *Teʾvîlâtü'l-Ḳurʾân* tefsirinde esmâ-i hüsnâ terkibinin geçtiği dört âyetin üçünde terkibin ne anlama geldiğine dair açıklamalara yer verilir.[50] Adı geçen eserde doksan ilâhî ismin anlamı, bu isimlerin Allah'tan başkasına nispet edilmesinin câiz olup olmadığı gibi konularla ilgili yorumlar da yer alır. Aynı zamanda iki eserde de esmâ-i hüsnânın geçtiği hadis rivayetleri, doksan dokuz sayısı ile ihsâ kelimesinin ne anlama geldiği gibi konulara değinilmediği görülür. Bu eserlerde, tevkīf anlayışına doğrudan değinilmese de Mâtürîdî'nin bu anlayışa sahip olduğu yorumlarından anlaşılmaktadır. *Teʾvîlâtü'l-Ḳurʾân* Saffâr'ın kaynakları arasındadır.

Cessâs lakabıyla bilinen Hanefî fakihi ve müfessir Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî'nin (öl. 370/981) *Şerḥu'l-esmâʾi'l-ḥüsnâ* adlı bir eserinin bulunduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Ancak bu eserin bugüne dek bir nüshası tespit edilememiştir.[51] Saffâr da bu esere atıf yapmamaktadır.

Hanefî-Mâtürîdî âlimlerden Ebû Şekûr es-Sâlimî (öl. 460/1068'den sonra), *Temhîd fî beyâni't-tevḥîd*[52] adlı eserinde esmâ-i hüsnâyı müstakil bir başlık altında ele almıştır. Bu bölüm içinde esmâ-i hüsnâ terkibinin zikredildiği âyet ve hadis rivayetleri ele alınır. İsim ve müsemmâ kavramları açıklanır ve Mu'tezile'nin bu kavramlara dair görüşleri eleştirilir. İsimlerin sayısı, tevkīfiliği, peygamber ve meleklerin isimleri gibi konulara da değinilir.[53] Sâlimî, esmâya ilişkin konuları aktarırken Allah'ın zâtının bilgisine isim ve sıfatları yolu ile ulaşılabileceğine dikkat çekmektedir.[54] *Telhis*'in neşrini yapan Brodersen ilgili makalesinde Sâlimî'nin bu eserinde Allah'ın isimleri ile ilgili ayrıntılı argümanların bulunmaması ve isimlerin ayrı ayrı ele alınmamış olmasına dayanarak bu eserin esmâ-i hüsnâ hakkında derin bir araştırma yapmak için yeterli olmadığı kanaatini dile getirmektedir.[55] Ancak bize göre Saffâr öncesinde kaleme alınan Hanefî-Mâtürîdî kelâm literatürü içinde esmâ-i hüsnâyı müstakil bir başlık altında incelemesi sebebi ile Sâlimî'nin öncülüğünü ve eserinin önemini teslim etmek gerekmektedir.

---

49 Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, nşr. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi (Ankara: İSAM Yayınları, ts.), 97.

50 el-A'râf 7/180, el-İsrâ 17/110, el-Haşr 59/24. Mâtürîdî'nin yorum yaptığı bu âyetlerin ayrıntısı için bk. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Ahmet Vanlıoğlu vd. (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2006), 6/121-122; 8/337-338.

51 Bilgi için bk. Mevlüt Güngör, "Cessâs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/428; Brodersen, "Das Kapitel über die'schönen Namen Gottes' im Talhîs al-adilla", 383.

52 Ebû Şekûr es-Sâlimî, *Temhîd fî beyâni't-tevḥîd*, thk. Ömür Türkmen (Ankara: İSAM Yayınları, 2017).

53 Sâlimî, *et-Temhîd*, 148-149.

54 Sâlimî, *et-Temhîd*, 144; Ömer Sadıker, *Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin Kelam Anlayışı* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019), 143-160.

55 Brodersen, "Das Kapitel über die'schönen Namen Gottes' im Talhîs al-adilla", 382.

Saffâr'ın çağdaşlarından Hanefî-Mâtürîdî kelâmcısı Ebü'l-Muîn en-Nesefî'nin (öl. 508/1115) *Tebṣıratü'l-edille*[56] adlı eserinde esmâ-i hüsnâ terkibinin anlamı, kaynağı, sayısı ve ihsâsı konularına yer verilmediği burada dile getirilmelidir. Ancak bir başka eseri olan *Baḥrü'l-kelâm*'da doğrudan kelâmî yönü bulunan isim-müsemmâ tartışmasını konu edindiği görülebilmektedir.[57] Günümüze ulaşan ve haklarında bilgi verilen eserler dikkate alındığında Saffâr öncesi dönemde Hanefî-Mâtürîdi âlimleri tarafından esmâ-i hüsnânın kelâmî konularda delil olarak kullanılmasına odaklanan bir eser telif edilmediği tespiti yapılabilir.

Saffâr'ın çağdaşı Eş'arî âlimi Gazzâlî, esmâ-i hüsnâya dair müstakil bir eser yazmış olmasına karşın, onun yorumları ile Saffâr'ın *Telḫîṣü'l-edille*'deki esmâ yorumu, hareket noktaları açısından temelden farklıdır. Her ikisi de eserlerinde öncelikle dilsel açıklamalar yapmalarına karşın Gazzâlî, esmâ-i hüsnâyı ahlâkî ders ve ibret çıkarma bağlamında yorumlamayı tercih etmiş görünmektedir. Oysa Saffâr, dilsel izahlardan sonra konuyu kelâmî bir bakış açısı ile kelâm konularını çözüme kavuşturma amacıyla yorumlamaktadır. Her ne kadar Saffâr'ın lakabı "zâhid" olsa da bu zühd anlayışı, ilham ve batınî yorumlara kapı aralayan bir anlamda değil dünya metaından, siyasetten ve idarecilerden uzak durma anlamında bir çekinmedir. Bu anlamda o, kelâmın ilhamı genel geçer bir bilgi kaynağı olarak görmeme duruşunu sürdüren ve batınî yorumlara karşı mücadele eden bir kelâmcıdır. Eseri ve yorumları da kelâm formasyonuna aynen mutabıktır.

Saffâr, Abdülkāhir el-Bağdâdî ile alfabetik tasnif metodunu benimsemek, ilgili kavramlara dair teorik çerçeveyi ortaya koymak ve isimlerin dilsel açıdan izahlarına değinmek gibi hususlarda benzer bir yöntem izlese de esmânın kelâmî yorumuna ilişkin bilgi aktarma hususunda ayrışmaktadır.

Saffâr, Halîmî ile Allah'ın varlığı, tevhidi, âlemi yaratması ve idare etmesi ile ilgili ilâhî isimleri konularına göre tasnif edip açıklama ve ulûhiyet bahislerini esmâ-i hüsnâ kapsamında yorumlama noktasından benzer bir yöntem izliyor gibi görünse de esmâyı kazâ, kader ve âhirete ilişkin konular başta olmak üzere kelâmın birçok meselesi ile bağlantılı ele alıyor olması açısından ondan farklılaşmaktadır.

Saffâr'ın esmâ-i hüsnâya dair ilke ve yorumları, Hanefî-Mâtürîdî âlimlerin bu alanda muhtevalı bir eser veya eser bölümü telif etmemeleri sebebiyle bir boşluğu doldurma gayreti şeklinde düşünülebilir. Saffâr'ın çalışması incelendiğinde erken dönem dil, hadis ve kelâm âlimlerine yaptığı atıflar sebebiyle bu konuyu mütekaddimûn âlimlerini referans alarak yeniden tedvin etme çabası içinde olduğu da söylenebilir. Gazzâlî gibi çağdaşı âlimlerin esmâya dair eserleri ile Mâtürîdî âlimlerinin esmâ hakkında ortaya koydukları sınırlı muhteva dikkate alındığında, Saffâr'ın eserinin Hanefî-Mâtürîdî kelâm literatürü açısından önemi ve değeri daha iyi anlaşılmaktadır.

2. *Telḫîṣü'l-edille*'nin Esmâ-i Hüsnâ İçeriği

Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille* adlı kelâm eserinde esmâ-i hüsnâ konusunu iki başlık altında ele alır. İlkinde esmâ-i hüsnâya ilişkin teorik bilgilere yer verir.[58] Burada isim ve sıfat ayrımı, isim-müsemmâ ve tesmiye konularına değinir. Bu kavramların dil açısından oldukça ayrıntılı izahlarını yapar. İkinci kısımda, 'Allah'

56 Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tebṣıratü'l-edille fî Usûli'd-dîn*, thk. Hüseyin Atay - Ş. Ali Düzgün (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1993).

57 Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Baḥrü'l-kelâm*, nşr. Veliyyüddin M. Sâlih el-Ferfûr (Dımaşk: Mektebetü'l-Ferfûr, 1421), 138-140.

58 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/341-390.

isminden 'el-Hâdî' adına kadar alfabetik bir sıra içinde 177 esmâ-i hüsnâyı tek tek açıklar.[59] Bu isimlerin müştaklarını belirtir ve esmâyı 139 başlık altında gruplandırır. Tek başına bir kitap olabilecek genişliğe, muhteva ve zenginliğe sahip olan bu ikinci kısım 912 sayfalık eserin üçte birine tekabül etmektedir. Saffâr Allah'ın isim ve sıfatları ile ilgili ulûhiyet konularını eserinde 322 sayfalık bir bölümde ele almaktadır (ss. 332-654). Bu bölümün büyük bir kısmı, esmâ-i hüsnâ yorumundan oluşmaktadır. Burada ilâhî isimlerin dil açısından analizi, âyet veya hadisten tevkīfîlik delilleri ve ilgili kelâmî konuların izahı bir aradadır. Dolayısıyla onun kelâm düşüncesinin ve özellikle ulûhiyet anlayışının esmâ-i hüsnâya dayandığı söylenebilir.

Saffâr, 115 ilâhî ismi, Kur'ân'dan delilini zikrederek açıklamaktadır. Delilini belirtmediği 10 ismin de âyetlerde Allah'a nispet edildiği zaten bilinmektedir. Dolayısıyla eserinde açıkladığı ilâhî ismin 124'ü Kur'ân kaynaklıdır. Bu ise *Telḫîṣ*'de açıkladığı 177 ismin yaklaşık %70'ine karşılık gelmektedir. Onun açıkladığı esmâ ile Tirmizî'nin rivayet ettiği esmâ-i hüsnâ listesindeki isimlerin 92'si ve İbn Mâce rivayetindeki isimlerin 85'i örtüşmektedir. Tirmizî ve İbn Mâce'de bulunan ancak *Telḫîṣ*'de bulunmayan isimlerin sayısı ise 17'dir. Tirmizî ve İbn Mâce'nin esmâ listesinde tekrar eden isimler bir sayılarak incelendiğinde Saffâr'ın açıkladığı ilâhî isimlerle bu listelerde yer alan 107 ismin aynı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Saffâr iki rivayette de bulunmayan yetmiş bir ismi daha Allah'a nispet etmektedir (Bk. Tablo 1).[60] Bu açıdan *Telḫîṣ*'de yer alan esmâ-i hüsnâ listesi, hadiste yer alan listeden fazla ismi ihtiva etmektedir. Bu sonuç, esmâ-i hüsnâya dair doksan dokuz sayısı içeren hadisin Saffâr tarafından kesretten kinaye şeklinde anlaşıldığı tespitini güçlendirmektedir.

Saffâr eserinde yer verdiği esmâ-i hüsnâdan 65'ini açıklarken kelâmî konulara değinmektedir. Yakın anlamlı olması sebebiyle tekrardan kaçınmak amacıyla kelâmî yorumlara yer vermediği isimler de dikkate alındığında kelâmî açıdan açıkladığı ilâhî ismin sayısı 150'ye ulaşmaktadır. Örneğin o tevhid ilkesini, Allah ve İlah isimlerinin izahı kapsamında ele almaktadır. el-Mutevaḥḥid, el-Muteferrid ve el-Vâḥid gibi yine tevhidle ilgili isimlerde ise okuyucuyu "Bu ismin manasına daha önce değindik." diyerek ilk izah yapılan isme yönlendirmektedir. Bu şekilde kelâmî konularla irtibatlı ele alınan ilâhî ismin oranı yaklaşık %85'e karşılık gelmektedir. Dolayısıyla *Telhîs*'de Allah'ın isimlerini kelâmî açıdan konu edinildiği ve açıklandığı tespiti haklılık kazanmaktadır. Sayısı 177'ya ulaşan bu isimlerin kelâmî bir bakış açısı ile izah edilmesi, Hanefî-Mâtürîdî literatürü içinde *Telḫîṣ*'in özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

Tablo 1'deki listede görüldüğü üzere Saffâr bazı isimleri, birden fazla kelâmî konuyla ilişkilendirerek yorumlamaktadır. Örneğin el-Mucîb isminde kâfirin duasının kabul edilip edilmeyeceği konusuna değinerek Mu'tezile'yi benimsedikleri aslah prensibi sebebiyle eleştirmektedir. Ona göre el-Mucîb ismi doğru anlaşıldığında, Allah'ın yalnızca mü'minlerin duasını kabul edeceği iddiasında bulunanların hatalı oldukları görülür. Ayrıca o, bu ismin yorumunda tekfir meselesi ile nebi ve resûllerin dualarının kabul edilmesinin mûcize olmasına da değinerek kelâmî izahlarda bulunmaktadır.[61] Bu hususa ikinci bir örnek olarak Hâlık ismi verilebilir. Bu ismin yorumunda Saffâr, Mecûsîlerin düalist tanrı tasavvurları ile Ahmet b. Hâbıt'ın (öl. 232/846-847) "biri kadîm olan Allah, diğeri yaratılmış olan Îsâ b. Meryem olmak üzere iki ilâh vardır" iddiasını,

59 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1-2/395-652.

60 Rivayetlerin karşılaştırılması ve Saffâr'ın açıkladığı ilâhî isimlere dair hazırladığımız ayrıntılı liste için bk. Tablo 1/1-17: Ebû İshâk es-Saffâr'ın *Telḫîṣü'l-edille*'de Açıkladığı Esmâ-i Hüsnâ'nın Listesi, https://dergipark.org.tr/tr/download/journal-file/18714

61 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/597.

vahdâniyyet ilkesini esas alarak reddetmektedir.[62] el-Ḫâlıḳ isminin izahı kapsamında Allah'ın zâtî sıfatlarından tekvinin mükevven ile irtibatını ve bu kavramların aynı olmadıklarını da açıklamaktadır. Burada Saffâr, Eş'arîleri eleştirmekte ve Allah'ın fiili sıfatlarının zâtî sıfatlardan (tekvin sıfatı) sayıldığını vurgulamaktadır.[63]

Saffâr ilâhî isimlerin anlamlarını ele alırken kelâmî açıklamalarda bulunmakla yetinmemekte ayrıca kelâm ilminin bir görevi olarak gördüğü 'savunma' faaliyetinde de bulunarak farklı din, mezhep ve felsefî akımların İslâm inancına aykırı görüşlerini reddetmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla lugavî izahların çok ötesinde olan esmâ-i hüsnâ yorumu, Allah, âlem ve insan tasavvurlarını içeren bütüncül bir kelâm anlayışı inşa etmeye yönelik bir gayret olarak yorumlanabilir.

3. Saffâr'ın Esmâ-i Hüsnâ Yorum Yöntemi

Saffâr, esmâ-i hüsnâyı hem dilsel hem de kelâmî açıdan yorumlamaktadır. Bu durum onun ilmî kişiliğinin bir yansıması gibidir. Zira Arap asıllı olan Saffâr, dile oldukça vâkıftır. Arapçaya dair birikimini babası vasıtasıyla nahiv âlimi olan dedesi Ebû Nasr İshak b. Ahmed es-Saffâr'dan (öl. 405/1014) aldığı anlaşılmaktadır. Ebû Nasr es-Saffâr'ın dil ilimleri ile ilgili *Medhâl ilâ Kitâbi's-Sîbeveyhi*, *Medhâlü's-sagīr fi'n-nahv* ve *er-Red alâ Hamza fî hudûsi't-tashîf* adlı eserleri bilinmektedir. *Medhâl*, Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb* adlı Arap dili gramerini konu edinen eseriyle ilgilidir. Bu eser Bedreddin ez-Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) Kur'an ilimlerine dair *el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinin de temel dil kaynakları arasındadır. Ebû Nasr es-Saffâr, Arapça imlâ hatalarını (tashif) konu alan *er-Red alâ Hamza fî hudûsi't-tashîf*'i aslen İranlı olan lugat ve nahiv âlimi Hamza el-İsfahânî'nin (öl. 360/971) *et-Tenbîh alâ hudûsi't-tashîf* adlı eserine reddiye olarak kaleme almıştır. İsfahânî'nin *et-Tenbîh* adlı bu eserinde genel olarak dilciler ve ediplerle lugat ve şiir râvilerinin şiir ve nesirde yapmış oldukları nokta, hareke, îrap ve yazım hatalarına (tashif-tahrif) yer verilmektedir. Ebû Nasr es-Saffâr'ın bu eseri, Yâkūt el-Hamevî ve İbn Hallikân gibi birçok müellif tarafından da kaynak olarak kullanılmıştır.[64] Ebû Nasr es-Saffâr'ın böyle bir esere reddiye yazmış olması, Arapçaya vukûfiyetini ve bu alandaki birikimini ortaya koymaktadır. Ailesinden tevarüs ettiği Arapça konusundaki ilmî birikiminin Saffâr'a kelâm ilmi alanında ve özellikle esmâ-i hüsnâ yorumunda avantaj sağladığı fark edilebilmektedir. Zira bu konudaki yetkinliği, görüşlerini izah ve ispat ederken yaptığı filolojik ve semantik açıklamalar ile Cahiliye dönemi şiirlerine ve erken dönem dil eserlerine yaptığı atıflarda kendini göstermektedir.

Saffâr, eserinde ağırlıklı olarak lugavî (semantik) yöntemi kullanmaktadır. Lugavî yöntem, Arapçanın dil mantığı ile lafız-anlam tahliline dayanan bir istidlal usûlüdür.[65] Saffâr'ın semantiği eserinde esmâ-i hüsnâ

[62] Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/458-459.

[63] Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/460-462.

[64] Bk. Demir, *Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*, 166-167.

[65] Demir, *Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*, 475.

konusu dahil olmak üzere sıklıkla kullandığı, onun kelâm anlayışını konu edinen araştırmalarda tespit edilmiştir.[66] Bu yöntemi seçmekte ve kullanmaktaki amacının kelimelere ve özellikle dinî kavramlara etimolojik kökeninde bulunmayan anlamları yükleme teşebbüslerini engelleme olarak tebarüz etmektedir.[67] Esmâ-i hüsnâyı açıklarken kullandığı yönteme uygun şekilde öncelikle ilgili ismin kökenini oluşturan kelimenin dildeki vazolunduğu asıl mânayı *(aslü'l-vaz')* tespit etmeye çalışmaktadır. Onun dikkat ettiği *kelimelerin vazolunduğu aslî mananın (aslü'l vaz') korunması* hassasiyeti, dili vaz eden yani kelimelere asli anlamı kazandıranın Allah olduğu anlayışına dayanmaktadır. Bu sebeple o, dilin köken itibari ile insan ürünü (kıyâsî) olduğu görüşüne karşı çıkmaktadır.[68] Onun bu anlayışına göre hem dilin hem de ilâhî isimlerin kaynağı Allah'tır. Bu sebeple de ilâhî isimler, ismin kökenini oluşturan kelimelerin vazolunduğu aslî mana belirlenerek anlamlandırılmalıdır.

Saffâr'ın esmâ-i hüsnâ yorumunda dikkate aldığı ikinci temel ilkesi, *isim ve sıfatın ayrı olduğunun kabulü*dür.[69] O bu ilkesini dilsel izahlarla temellendirmektedir. Örneğin ona göre 'âlim' dil açısından isimdir ve 'ilim' sözcüğü de sıfattır. Bu görüşünü "isimlerin müştak, sıfatların ise mastar olduğu yaygın görüştür" diyerek dil âlimlerine atıf yaparak savunmaktadır. Onun bu ilkeyi ısrarla savunmasındaki amaç, Mu'tezile'nin sıfat anlayışını reddetmektir. Mu'tezilî anlayışta Allah'ın zâtı ile kāim manalar olarak anlaşılan müştak sıfatlar (hayat, ilim, irade, kudret vb.), tevhid ilkesini zedeleyeceği gerekçesi ile kabul edilmez. Zira onlar bunların Allah'a nispet edilmesinin Allah'ın zâtının haricinde başka kadîmlerin kabulünü *(taaddüdü'l-kudemâ)* gerektireceğini düşünmüşler ve bunu tevhide aykırı görmüşlerdir.[70]

Saffâr'ın bir diğer ilkesi, *esmâ-i hüsnânın belli bir sayı ile sınırlandıramayacağı* şeklindedir. Bu kapsamda o bazı rivayetlerdeki Allah'ın doksan dokuz, yüzden bir eksik, ismi olduğuna dair ifadenin rakamsal bir sınırlama anlamına gelmediğini düşünmektedir. Ona göre Allah'ın isimlerinin belirli bir rakam ile sınırlandırılması *(tahdîd)* doğru değildir. Hadiste geçen "yüzden bir eksik" ifadesi, doksan dokuz sayısını vurgulamak için eklenmiştir. Ona göre doksan dokuz sayısı, Allah'ın isimlerinin sonsuzluğunu ifade eden çokluktan kinaye ve mübalağa maksatlı bir kullanımdır. Saffâr, bu görüşünü A'raf sûresinin 180. âyetinde esmâ-i hüsnânın herhangi bir sayı belirtilmeksizin zikredilmesine dayandırmaktadır ve bu âyeti esmânın sınırlandırılamayacağına delil olarak sunmaktadır. Aynı hadiste yer alan *'ihsâ (saymak)'* eyleminin sadece dil ile saymak şeklinde anlaşılmasını da doğru bulmamaktadır. Zira kelimeye saymak manası verildiğinde bu isimleri

---

66 Ayrıntılı bilgi için bk. Demir, *Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*, 475-480; Galip Türcan, "Kelamın Dil Üzerine Kurduğu İstidlal Şekli - Bâkıllânî'nin Yaklaşımı Bağlamında Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (Aralık 2011), 130-131.

67 Saffâr'ın semantik yöntemi kullanmasına dair bk. Demir, *Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*, 475-480.

68 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/374; Tevkīf ve Istılahî görüşlerin ayrıntısı için bk. Demir, *Ebû İshak Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*, 480-486.

69 "أما الصفة فإنها ليست باسم، لأن اسم العالم ليس بصفة للعالم، و إنما العلم هو صفته" bk. Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/360.

70 Mu'tezile kelâmında Allah'ın sıfatlarının gerçek formu: âlim, kâdir, hay, mürîd şeklindedir. Bk. Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 1/210-214; Mu'tezile'nin zât-sıfat tartışmasına ilişkin ayrıntılı görüşleri ve çözüme kavuşturmak amacı ile ortaya attıkları ahvâl teorisi için bk. Orhan Şener Koloğlu, *Cübbâîler'in Kelâm Sistemi* (Ankara: İSAM Yayınları, 2017), 240-249.

sayan kimselerin cennete gireceği sonucu çıkmaktadır. Ona göre buradaki 'saymak' eylemi ile 'bilmek' manası kastedilmektedir. Bu görüşünü "...وَأَحْصٰى كُلَّ شَيْءٍ عَدَداً..."[71] âyetinde yer alan 'اَحْصٰى: saymak' fiiline dikkat çekerek 'saymak' fiili her geçtiği yerde rakamsal bir sayma işlemi anlamına gelmez şeklinde temellendirmektedir. Yoksa Cin sûresindeki bu âyet ile Allah'ın rakamsal bir sayma eyleminde bulunduğunu söylemek gerekir ki bu da O'nun şânına uygun bir nispet olmaz.[72]

Saffâr'ın esmâ-i hüsnâya ilişkin bir diğer yorum ilkesi, "Ne ta'tîl ne teşbih; ne cebr ne de tefvîz (لا تعطيل ولا تشبيه ولا جبر و لا تفويض)" şeklindedir.[73] O bu prensibi Ebû Hanîfe'ye atfen kullanmaktadır.[74] Bu ilkeye göre Mu'tezile'nin yaptığı gibi Allah'ı sıfatlardan tecrit etmek ve ona hiçbir sıfat nispet etmemek *(ta'tîl)* doğru değildir. Agnostik bir yaklaşımla Allah'ın sıfatlarının bilgisine ulaşılamayacağı anlayışı *(tevfîz)* da isabetli değildir.[75] Saffâr, bu ilkeyi zikrederek ilâhî isimlerin ta'tîl ve tevfîze düşmeden anlaşılması gerektiğini vurgulamaktadır. Yine bu ilke ile Allah'ın isimlerinin Cebriyye'nin anlayışında olduğu gibi insanları tamamen iradesiz bir duruma düşürecek *(cebr)* şekilde anlaşılmasına karşı çıkmaktadır. Allah'ın yaratılmışlara benzetilmesini *(teşbîh)* de aynı ilke ile reddetmektedir. Saffâr, Cemîl isminin izahında Allah'ın sûretine bu ismin atfedilip atfedilemeyeceği ile ilgili bir tartışmaya yer vermektir. Ona göre Cemîl ismi, Allah'ın sûretine atfedilemez yani "Allah güzeldir" derken kastedilen fiziksel sûret güzelliği değil O'nun noksanlıklardan münezzeh olmasıdır. Bu kapsamda o Allah'ı mahlûkata benzetme yanılgıları sebebiyle Müşebbiheyi eleştirmektedir.[76]

Saffâr, esmâ-i hüsnâyı yukarıda aktarmaya çalıştığımız temel ilkeler çerçevesinde anlamaya ve açıklamaya çalışmaktadır. Bu kapsamda öncelikle ele aldığı ilahî ismin hangi kökten türemiş olduğunu belirlemeyi hedef edinmektedir. İkinci aşamada, ilgili kelimenin hangi anlama geldiğine dair dilcilerin görüşlerini aktarmakta ve âyetlerdeki kullanım örneklerini dikkate alarak sözcüğün anlamını belirlemeye yönelmektedir. Üçüncü aşamada ise anlamını belirlediği ilâhî isim ile bağlantılı kelâmî konulara değinmektedir. Kelâmî açıklamalarındaki amacı, Ehl-i Hak olarak andığı genelde Ehl-i sünnet ve özelde Hanefî- Mâtürîdîler'in görüşünü ortaya koymak ve muhalif anlayışları reddetmektir. Saffâr kelâm ilminin bir görevi olarak gördüğü İslâm inancına aykırı inanç ve fikirleri red ve çürütmede, bu isimlerden güç almakta ve bu isimlerle delillendirmede bulunmaktadır. Bu kapsamda örneğin Hıristiyanlığın en eski üç mezhebi olan Ya'kūbiyye, Nestûriyye ve Melkâiyye'yi tevhid ilkesi ile ilişkili esmâların izahında konu edinmekte ve eleştirmektedir. Tabiatçıları, materyalistleri, düalistleri ve hulûl anlayışını benimseyenleri yine bir esmâ kapsamında reddetmektedir. Müslümanlar arasında ortaya çıkan Cehmiyye, Cebriyye, Eş'arîyye ve Mu'tezile mezheplerini de İslâm inancına aykırı olduğunu düşündüğü görüşlerinden hareketle ilâhî isimleri delil olarak kullanarak çürütmeye çalışmaktadır. Saffâr'ın esmâ-i hüsnâ yorumu, *Telḫîṣ*'de ulûhiyet bahislerinin ele alındığı sayfa-

---

71 el-Cin 72/28.

72 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/370-371.

73 "لا تعطيل ولا تشبيه ولا جبر و لا تفويض" bk. Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/400.

74 Bu söz Tahâvî akidesi şerhinde de Ebû Hanîfe'ye nispet edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. İsmâil b. İbrâhim Şeybânî, *Şerhu'l ʿAḳīdetü'ṭ-Ṭaḥâviyye* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l İlmiyye, 2018), 21.

75 Ayrıntılı bilgi için bk. İlyas Çelebi, "Sıfat", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/102.

76 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/429-430.

ların %84'ünü oluşturmaktadır. Bu oran, ulûhiyet anlayışının Saffar tarafından esmâ-i hüsnâya dayandırılmaya çalışıldığını göstermektedir. Esmâ-i hüsnânın Hanefî-Mâtürîdî literatürü içinde kelâmî bakış açısı ile Saffâr tarafından ele alınması, onun değerini ve eserinin önemini ortaya koymaktadır.

4. Saffâr'ın Esmâ-i Hüsnâyı Kelâmî Konularda Delil Olarak Kullanması

Saffâr *Telḫîṣ* adlı eserinde esmâ-i hüsnâyı alfabetik bir sıra içinde konu edinmektedir. Ele aldığı her bir ilâhî ismi semantik yöntemi kullanarak anlamlandırmakta ve sonrasında bu ilâhî isme dayanarak ismin anlam alanında yer alan kelâm konularını açıklamaya çalışmaktadır. Onun esmâ-i hüsnâya dayanarak ele aldığı kelâmî konular bilgi, varlık, Allah'ın varlığı ve sıfatları, nübüvvet bahisleri, kazâ ve kader, imana dair meseleler ve âhiret bahisleri şeklinde sıralanabilir. Burada onun, ilâhî isimlerin açıklanması sadedinde imâmet/hilâfet konusuna değinmediği belirtilmelidir. Bu konuyu ilâhî isimlerle ilişkilendirmeden müstakil bir başlık altında *Telḫîṣ*'de ele almıştır.[77] Fıkhî ve siyasi yönü bulunan bu konunun ilahî isimlere atıf yapılmadan işlenmesi ve ilahî isimlerin siyasi yorumlara âlet edilmemiş olması, oldukça değerli ve isabetlidir.

4.1. Bilgi - Varlık

Saffâr eseri *Telḫîṣ*'de ilim konusunu müstakil bir bölümde ele alır. Esmâ-i hüsnâyı alfabetik bir düzen içinde açıklarken sıra el-'Alîm, el-'Âlim ve el-'Allâm isimlerini ele aldığında tekrara düşmemek amacıyla okuyucuyu eserinin ilim kısmına yönlendirir. Bu şekilde birçok örnek vardır. Dolayısıyla bazı isimlerde kelâmî yorum yapılmaması, bu konunun müstakil bir başlık altında ele alınması ile ilgili bir durumdur ve ilgili isimde buna dikkat çekilmiştir.[78]

O, varlık konusunu da eserinin ilk kısmında ayrı bir başlıkta incelemektedir. Bununla birlikte burada esmâ ile ilgili herhangi bir yorumda bulunmaz; yorumlarını varlık ile ilişkili olan esmanın açıklamasında belirtir. Bu kapsamda el-Mubdi' isminin izahında Allah'ın yaratmasının mevcûd ve ma'dûm her şeye taalluk ettiğini, O'nun yalnızca cisimleri değil arazları da yarattığını ispat etmeye çalıştığı ve karşıt görüşü çürütmeye gayret ettiği görülür. [79]

4.2. Ulûhiyet

Saffâr, Allah'ın isimlerini alfabetik bir sıra içinde açıklamaya başlamadan önce *isim*, *sıfat*, *vasf* ve *müsemmâ* kavramlarının anlamını lugavî yöntemi kullanarak belirlemektedir. Sonrasında ilâhî isimlerin müsemmâ ile olan irtibatı üzerinde durmaktadır. Bilindiği üzere Allah'ın isimleri ile zâtı arasındaki ilişki yani

---

77 Saffâr, Hz. Peygamber'in vefatından sonraki hilâfet kurumunun kitap, sünnet, icma ile delilini ortaya koyar, dört halifenin isimlerini hilâfete geldikleri sıra içinde ele alır ve imamların Kureyşliliği meselesine de değinir. bk. Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1-2/169, 801-842.

78 Bilgi konusu için bk. Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/73-133.

79 Mübdi' isminde ifade edildiğine göre Mu'tezile'den Muammer b. Abbâd ve ashabının Allah'ın sadece cisimleri yarattığını cisimlerin ise arazları meydana getirdiğini düşünmektedir. Bu görüş ve Saffâr'ın açıklaması için bk. Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/549.

ilâhî isim ve sıfatların Allah'ın zâtının aynı veya gayri oluşu, kelâmda isim-müsemmâ başlığı altında ele alınmaktadır.[80] Bu hali ile konu, ilâhî sıfatlar konusunun alt başlığını oluşturur. Cehmiyye, Mu'tezile ve Şiî kelâmcıları ismin müsemmâdan ayrı olduğu görüşündedir. Bu anlayış, isimle müsemmânın aynı olması halinde birden fazla kadîm varlığın oluşacağı ve tevhid inancının zarar göreceği düşüncesine dayanmaktadır. Eş'arî ve Mâtürîdî kelâmcılarının çoğunluğu ise ismin müsemmâdan yani ilâhî isim ve sıfatların Allah'ın zâtından ayrı olmadığı ve bundan dolayı da tevhid inancı ile çelişmediği savunulmuştur.[81]

Saffâr konuya *isim* ve *müsemmâ* kelimelerinin kökenini ve aslî manaları *(aslü'l vaz')* tespit ederek giriş yapmaktadır. Ona göre *isim* "belli bir manaya bir zamanla sınırlı olmaksızın delâlet edendir [mutlak lafız]",[82] *müsemmâ* "Zeyd ve Amr gibi bir isimle adlandırılandır [hakikatin kendisi]" ve *tesmiye* ise "müsemmâdaki manaya delâlet eden sözdür".[83] Buna dair görüşlerini de nahiv âlimlerinden Halîl b. Ahmed (öl. 175/791), Sîbeveyhi (öl. 180/796) ve Ebû Ubeyde Ma'mer'e (öl. 209/824) atıf yaparak temellendirmektedir. Sonrasında erken dönem mütekellimlerinden Ebü'l-Abbâs el-Kalânîsî, Abdullah b. Saîd el-Kattân (öl. 240/854) ve Hâris b. Esed el-Muhâsibî'nin (öl. 243/857) isim ile müsemmânın aynı olduğuna dair görüşlerini, kendi görüşünü desteklemek amacıyla aktarmaktadır. Zira ona göre isimden kastedilen müsemmânın kendisidir.[84] Örneğin "Zeynep'i boşadım" cümlesi kullanıldığında, Zeynep ismi ile değil Zeynep ismi ile adlandırılan varlıkla (müsemmâ) evlilik bağı sona ermektedir.[85]

Saffâr ayrıca ilâhî isimlerin kaynağına dair de açıklamalar yapmaktadır. Zira isim ve müsemmânın birliği ortaya konduktan sonra müsemmânın kim tarafından isimlendirileceği problemi ortaya çıkmaktadır. O bu isimlerin tevkīfî olduğu üzerinde ısrarla durmaktadır. Allah'ın naslarda zikredilen isimleri, en yüksek mertebede olan (*mertebetü'l-ûlyâ*) isimlerdir. Kendisi dışında biri tarafından Allah'ın şânına uygun bir isimle adlandırılması mümkün değildir.[86] Bu sebeple Saffâr, Allah'a nispet edilen isimlerin kaynağını âyet ve hadislerle ortaya koymaya çalışmaktadır. Onun eserinde kaynağına dair delil zikretmediği ilâhî isimler de bulunmaktadır. Onun bu isimlerin deliline ulaşamamış olması nedeniyle zikretmediği düşünülmemelidir. Bu isimlerin Kur'ân ve hadisten kaynağının herkes tarafından bilinir olduğunu düşünmesi veya daha önce bu isimlerin anlamını açıklamış olması, bu isimlerin kaynağını zikretmemesine yol açmış olabilir. Örneğin el-Bâḳī isminde Allah'ın ezelî ve ebedî olmasına ilişkin kelâmî yorumlara değinse de el-Bâḳī isminin geçtiği bir âyet yerine bu ismin anlamına dair "*O'nun kendinden başka her şey yok olacaktır.*"[87] âyetini delil getirdiği görülür.

---

80 İsim-müsemmâ ilişkisi ile ilgili Mâtürîdî âlimlerinin ayrıntılı görüşleri için bk. Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 160-165; Sâlimî, *et-Temhîd*, 144-145; Nesefî, *Tebṣıratü'l-edille*, 160-177; Nûreddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fî usûli'd-dîn: Mâtürîdiyye Akaidi*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İFAV Yayınları, 2015), 70-73.

81 İlyas Çelebi, "İsim-Müsemmâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/549-550.

82 "الاسم ما دل على معنى غير مختص بزمان دون زمان، بخلاف الفعل فإنه يختص بزمان دون زمان" bk. Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/345-346.

83 "اما التسمية فإنها تدل على معنى في غيره و هو مسمى، و تسمية قول القائل زيد و عمرو، و مسمى ما ذكره من اسم ذيد و عمرو" bk. Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/346-347.

84 "الاسم هو المسمى" Saffâr'ın isim ve müsemmânın aynı olduğuna dair verdiği örnekler için bk. Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/348-350.

85 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/350.

86 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/391.

87 el-Kassas 68/88.

Bâkī isminin Kur'an'da yer almasının herkesçe bilinen bir husus olması ve Kasas sûresindeki bu âyetin el-Bâḳī isminin manasını açıkça ortaya koymasının, bunda etkili olduğu açıktır.[88]

Tevkīf anlayışını savunanlar, ikiye ayrılabilir. Bunlardan ilki naslarda geçen fiil şeklinde Allah'a nispet edilen kavramlardan Allah için isim türetmeyi doğru bulmayanlardır. Nasların zahirini dikkate alan bu anlayışı benimseyenlere İbn Hazm örnek gösterilebilir. İkinci grup ise naslarda bulunan fiillerin ism-i fâil ve ism-i mef'ûl gibi müştaklarının (türemiş) Allah için kullanılmasını kabul edenlerdir.[89] Bu anlayışı savunanlara Gazzâlî örnek verilebilir. Saffâr da âyet ve hadislerde Allah'a nispet edilen fiillerden türetilen isimlerin O'na isim olarak verilmesinde bir mahzur görmemektedir. Örneğin Tevbe sûresi'nin 6. âyetinde "يَسمَع" şeklinde "işitir" fiili Allah'a nispet edilir. Saffâr bu fiilin ism-i fâili olan "السامع" ismini, Allah için kullanır. Onun bu türde rivayet ettiği ilahî ismin sayısı, 26'dır. Fiilden müştak isimler, Saffâr'ın eserinde izahına yer verdiği 177 ilâhî ismin %14'ünü oluşturmaktadır.[90] Müştak isimler ve fiil kökeni aşağıda tablo halinde gösterilmiştir.

Tablo 2: Saffâr'a Göre Lafızdan Müştak İlâhî İsimler

Kur'ân'da Allah'a Nispet Edilen Filler		**Türetilen İsimler**
حَكَمَ : Hükmetti	الحاكم	(el-Ḥâkim): Hükmeden
رَزَقَ: Rızık verdi	الرزاق	(er-Rezzâḳ): Rızık veren
يَسْمَعُ: İşitir	السامع	(es-Sâmi'): İşiten
ستر: Örttü	الساتر	(es-Sâtir): Günahları örten
شَهِدَ: Şâhid oldu	الشاهد	(eş-Şâhid): Şahid olan
عَفَا: Affetti	العافي	(el-'Âfî): Affeden
عِلم: Bildi		العليم (el-'Alîm): Bilen
عِلم: Bildi	العلام	(el-'Allâm): Çokça bilen
غُفْرَان: Affetmek	الغفور	(el-Ġafûr): Affeden
غُفْرَان: Affetmek	الغفار	(el-Ġaffâr): Çokça affeden
غَالِب: Üstün	الغلاّب	(el-Ġallâb): Çokça üstün olan
يَفْتَح: Açar	الفاتح	(el-Fâtiḥ): Açan
قَاهِر: Hiçbir şeyden aciz olmayan ve Kādir	القهّار	(el-Ḳahhâr): Hiçbir şeyden aciz olmayan, Çokça Üstün ve Kādir Olan (Mübalağalı Hali)
القيوم (el-Ḳayyûm): Her şeyin idaresini elinde bulunduran	القيّام	(el-Ḳayyâm): Var olan her şeyin idaresini elinde bulunduran (Mübalağalı Hali)
تَابَ: Tövbeyi kabul etti	قابل التوب	(Ḳābilu't-Tevb): Tövbeleri kabul eden
عَلاَ: Yüksek oldu	المتعالي	(el-Mute'âlî): Yüce olan
أحَدٌ: Tek olmak	المتوحد	(el-Mutevaḥḥid): Tek olan
مُلك: Egemen olmak	المالك	(el-Mâlik): Egemen olan
مُلك: Egemen olmak	المليك	(el-Melîk): Sahip olan
مُلك: Egemen olmak	مالك الملك	(Mâlikü'l-mülk): Mülkün sahibi
مَجِيد: Ünlü ve Şerefli olmak	الماجد	(el-Mâcid): Övülmeye layık olan

88 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/306-307.

89 Koloğlu, "Esmâ-i Hüsnâ'da Tevkîfilik - Kıyâsîlik Problemi", 242-251.

90 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/490-491.

قَدِيم: Ezelî olmak	المقدم	(el-Muḳaddim): Ezelî olan
آخِر: Ebedî olmak	المأخر	(el-Mü’aẖẖir): Ebedî olan
يَنْصُرُ: Yardım eder	الناصر	(en-Nâṣir): Yardım eden
أحَد: Tek olmak	الواحد	(el-Vâḥid): Tek olan
خالق: Yaratan	خلاق	(el-Ḫallâḳ): Çokça Yaratan

Saffâr, tevkīf anlayışını savunanlar içindeki ikinci anlayışı benimseyenler arasında yer alır. Zira naslarda geçen fiillerin yukarıda belirtildiği gibi müştaklarını da Allah’ın ismi olarak kabul etmektedir. Ona göre el-Ḳadîr nasıl kudretten müştak ise diğer isimler de mana itibari ile müştaktır.[91] Bu nedenle sadece âyette geçen fiillerden değil manalarından da ilahî isim türetmektedir. Bunlar dört isim ile sınırlıdır: el-Muteferrid, eṣ-Ṣafûḥ, el-Mûcid ve el-Mu‘dim. O el-Ehad ismi ile aynı anlama gelen el-Muteferrid ve el-A’füv ile aynı anlama gelen eṣ-Ṣafûḥ isimlerinin naslarda geçen isimler ile aynı anlamda olması sebebiyle Allah’a nispetinde bir mahzur görmez. el-Mûcid ve el-Mu‘dim isimlerini ise “Bu iki ismin anlamı açıktır. Mevcûd ve ma‘dûmu Allah’tan başkası yaratmaya güç yetiremez” diye belirterek Allah için kullanımında mahzur görmez. Onun naslarda bulunan el-Ḳādir ve el-Ḫâlıḳ isimlerinin varlığını, bu isimlerin kabulü için Saffar tarafından yeterli görülmektedir. Görüldüğü gibi Saffâr naslarda Allah’a nispet edilen isimlerle aynı anlama gelen yahut o ismin kapsamında bulunan isimleri de ilâhî isimler olarak kabul etmektedir. Saffâr için hem naslar hem de ifade ettikleri anlamlar, Allah’a isim nispetinde temel kaynaklardır. Onun Allah için kullandığı manadan müştak isimler tablo halinde aşağıda sunulmuştur.

Tablo 3: Saffâr’a Göre Manadan Müştak İlâhî İsimler

Nasda Yer Alan İlâhî İsimler			Manadan Müştak İsimler
الأحد	el-Eḥad	المتفرد	el-Muteferrid
العفو	el-A’füv	الصفوح	eṣ-Ṣafûḥ
الخالق ,القادر	el-Ḳādir, el-Ḫâlıḳ	المعدم ,الموجد	el-Mûcid, el-Mu‘dim

Saffâr, naslarda Allah’a izafe edilen fiillerden ve naslarda yer almasa bile ilahî isimlerle aynı anlama gelen fiillerden müştak isimlerin Allah için kullanılabilmesini, bu konuda icmânın varlığına bağlamaktadır.[92] İcmânın göstergesi olarak da Arap şiirindeki ve ümmetin kullanımındaki örnekleri[93] delil olarak göstermektedir. Örneğin ebabil kuşlarının Allah tarafından gönderilmesini konu edinen Abdülmuttalip’in şiirinde eṭ-Ṭâlib isminin yer alması, bu ismin kullanılabileceğine dair onun belirttiği delildir. Zira Hz. Muhammed bu şiiri duymuş ve şiirde Allah’a eṭ-Ṭâlib isminin nispet edilmesinden razı olmuştur. Ayrıca Araplar arasında eṭ-Ṭâlib, Allah’ın ismi olarak bilinmekte ve kullanılmaktadır.[94]

---

91 Saffâr, *Telḫîṣü’l-edille*, 1/379.

92 “اعلم أن أسماء الله توقيفية لا يجوز لأحد أن ينشئ الله اسماً من ذات ”,“جاء من أسماء الله في القران فهو ثابت بالنصّ، و ما ليس في القران و قد ورد به التوقيف في الخبر، أو أجمع عليه المسلمون فإنه ثابت نفسه” bk. Saffâr, *Telḫîṣü’l-edille*, 1/371-373, 391.

93 Saffâr, *Telḫîṣü’l-edille*, 2/621.

94 Saffâr, *Telḫîṣü’l-edille*, 2/501.

Saffâr, Allah'ın sıfatları bağlamında zâtî sıfatları hayat, ilim, sem‘ basar, irade, kudret, kelâm ve tekvîn şeklinde sıralamaktadır.[95] Hayat sıfatının izahında esmâ-i hüsnâdan delil olarak el-Ḥay ismini; ilim sıfatında el-Baṣîr, el-Muḥṣî, el-Ḥakîm, el-Ḫabîr, el-Muḥîṭ, el-Muḳît, el-Ḥâfiẓ, el-Ḥafîẓ ve er-Raḳīb isimlerini; Sem‘ sıfatında es-Semî‘, es-Sâmî‘, el-Müsemmi‘ve el-Vâsi‘ isimlerini; Basar sıfatında el-Baṣîr ve el-Müdrik ismini; İrade sıfatında el-Ḳādir, el-Ḳadîr ve el-Muḳtedir isimlerini; Kudret sıfatında el-Ḳādir, el-Ḳadîr , el-Muḳtedir, el-Melik, el-Mâlik, el-Melîk, Mâlikü'l-mülk, el-Ḥalîm, el-Ḳavî, el-Ḳāhir, el-Ḳahhâr, el-Metîn, ed-Deyyân, el-Mu‘iz, el-Müzil, el-‘Azîz, el-Mûfî, el-Müheymin, el-Kâfi, el-Vekîl, el-Müdemmir, el-Muhlik, el-Müste‘ân, en-Naṣîr, en-Nâṣir, el-Ġâlib ve el-Ġallâb isimlerini; Kelâm sıfatında ise el-Hamîd, el-Mütekellim, el-Müyessir, el-Mubîn, eş-Şehîd ve eş-Şâhid ismini delil olarak kullandığı görülür. Ancak Allah'ın kelâmına ilişkin ayrıntılı bir bilgiyi burada zikretmez. Saffâr, bu konuyu esmâ konusunun haricinde müstakil bir başlık altında ele almaktadır.[96] Allah'ın kelâmı konusuna yer verdiği müstakil başlık incelendiğinde ise onun, Allah'ın kelâmını "teklim" vasfı ile yorumladığı ve Allah'ın el-Mütekellim olduğunu reddeden kimsenin O'nu sukût ve dilsizlik (خرس) ile nitelediğini ifade eder ve eleştirir. Tekvin sıfatında ise: el-Ḫâlıḳ, el-Ḫallâḳ, el-Muṣavvir, el-Mu‘dîm, el-Mûcid, el-Münşî', Fâliḳu'l-Ḥabb ve'n-Nevâ, Fâliḳu'l-İṣbâḥ isimlerine yer vermektedir.

Tablo 4: Saffâr'ın Allah'ın Zâtî Sıfatları ile Bağlantılı Ele Aldığı Kelâmî Konu

Sıfat	Esmâ Delili		İlgili Kelâmî Konu
Hayat	الحي	el-Ḥay	Allah'ın hay olması ruh vb. herhangi bir illete bağlı değildir.
İlim	العليم، العالم، العلام، البصير، المحصي، الحكيم، الخبير، المحيط، المقيت، الحافظ، الحفيظ، الرقيب	el-‘Alîm, el-‘Âlim ve el-‘Allâm, el-Baṣîr, el-Muḥṣî, el-Ḥakîm, el-Ḫabîr, el-Muḥîṭ, el-Muḳît, el-Ḥâfiẓ, el-Ḥafîẓ ve er-Raḳīb	Allah'ın bilgisi kadîmdir. Allah mevcûd ve ma‘dûm her şeyin bilgisine sahiptir.
İrade	القادر، القدير ، المقتدر	el-Ḳādir, el-Ḳadîr ve el-Muḳtedir	Allah mevcûd ve ma‘dûm her şeyi yaratmayı tercih etmeye muktedirdir.
Kudret	القادر، القدير، المقتدر، المالك، المليك، مالك الملك، الحليم، القوي، القاهر، القهار، المتين، الديان، المعز، المزل، العزيز، الموفي، المهيمن، الكافي، الوكيل، المدمر، المهلك، المستعان، النصير، الناصر، الغالب، الغلاب	el-Ḳādir, el-Ḳadîr, el-Muḳtedir, el-Melik, el-Mâlik, el-Melîk, Mâlikü'l-mülk, el-Ḥalîm, el-Ḳavî, el-Ḳāhir, el-Ḳahhâr, el-Metîn, ed-Deyyân, el-Mu‘iz, el-Müzil, el-‘Azîz, el-Mûfî, el-Müheymin, el-Kâfi, el-Vekîl, el-Müdemmir, el-Muhlik el-Müste‘ân, en-Naṣîr, en-Nâṣir, el-Ġâlib ve el-Ġallâb	el-Ḳadîr ismi kudret sıfatından müştaktır. Allah mevcûd ve ma‘dûm üzerinde kudret sahibidir.
Sem‘	السميع، السامع، المسمع، الواسع	es-Semî‘, es-Sâmî‘, el-Müsemmi‘ ve el-Vâsi‘	Allah'ın duymasının mahiyeti nedir?

[95] Allah'ın sıfatları için "zâtî" kelimesini kullanmakta ve tekvin sıfatını Eş'arîlerin fiili sıfat olarak değerlendirmelerini hatalı bularak tekvin sıfatının zâtî sıfatlar arasında yer aldığını aktarmaktadır. Sıfatların tasnifi için bk. Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/460.

[96] Allah'ın kelâmı konusunun ayrıntısı için bk. Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/747.

Basar	البصير، المدرك	el-Baṣîr ve el-Müdrik	Allah'ın görmesinin mahiyeti nedir? Allah her şeyi ezelde görür mü/bilir mi?
Kelâm	الحميد، المتكلم، الميسر، المبين، الشهيد، الشاهد	el-Ḥamîd, el-Mütekellim, el-Müyessir , el-Mubîn, eş-Şehîd ve eş-Şâhid	Allah'ın kelâmı ezelî midir? Allah'ın kelâmının mahiyeti, Halku'l-Kur'ân, Allah'a kavl kelimesi nispet edilebilir mi? Allah'ın "kün" kavli
Tekvin	الخالق، الخلاق، المصور، المعدم، الموجد، الفالق الحب، المنشئ، الفالق النوى، الفالق الإصباح	el-H̱âlıḳ, el-H̱allâḳ, el-Muṣavvir, el-Mu'dîm, el-Mûcid, el-Münşî', Fâliḳu'l-Ḥabb ve'n-Nevâ, Fâliḳu'l-İṣbâḥ	Tekvin ve mükevven aynı şey değildir. Allah'ın fiili sıfatları ezelîdir. Bunlar ayrı bir sıfat değil tekvin sıfatı kapsamındadır.

Saffâr, "selbî" yahut "tenzihî sıfatlar" şeklinde kavramsallaştırmaya eserinde yer vermez. Rivayet ettiği esmâ-i hüsnâ ve Saffâr'ın bu isimlere verdiği anlam dikkate alınarak Allah'ın selbî sıfatları tasnifi tarafımızdan yapılmıştır. O, vücud sıfatının izahında esmâ-i hüsnâdan delil olarak en-Nûr, el-Evvel, el-Âẖir, el-Bâṭın, eẓ-Ẓâhir ve el-Mevcûd isimlerini; Kıdem ve bekā sıfatlarında el-Evvel, el-Muḳaddim, el-Âẖir, el-Müteaẖẖir , el-Bâḳī , el-Ḳayyûm, el-Ḳayyâm, ed-Dâ'im eṣ-Ṣamed ve el-Mütebârek isimleri; Vahdâniyyet sıfatında Allah, İlah, el-Bedi', el-H̱âlıḳ, el-Müdebbir, er-Rab, el-Muṣavvir, el-Mutevaḥḥid, el-Muteferrid, el-Vâḥid, el-Vitr ve en-Nûr isimlerini zikretmektedir. Tevhid ilkesi kapsamında şirk anlayışının çürütülmesi amacıyla el-Ġafîr, el-Ġafûr ve el-Ġaffâr isimleri delil getirdiği görülür. Yine o muhâlefetün lil-havâdis sıfatının esmâdan delili olarak el-'Alî, el-A'lâ, el-Müte'âlî, el-Celîl, el-Cemîl, el-Baṣîr, es-Semi', el-Mecîd ve el-Mâcid, el-Muṣavvir, el-Kebîr, el-Kübbâr, el-Ekber, el-Meşkûr, el-Ma'bûd, el-Maḥmûd ve el-Vedûd isimleri, Allah'ın yaratılmışlara fiziksel açıdan benzetilemeyeceğini izah ve ispat amacıyla el-Azîm, el-Cemîl, el-Baṣîr, es-Semi', es-Sâmi' ve el-Metîn isimleri; Allah'a nispet edilen beşerî duyguları çağrıştıran sıfatların Allah'ın şânına uygun izahları sadedinde er-Raḥmân, er-Raḥîm, el-Ḥalîm, el-Ḥamîd ve er-Ra'ûf ve el-Celîl isimleri delil olarak zikretmekte ve açıklamaktadır. Kıyâm bi-nefsihî sıfatı ile ilgili olarak ise el-Ḳayyûm, el-Ḳayyâm, el-Ḳāim, el-Melik, el-Mâlik, el-Melîk, Mâlikü'l-mülk isimlerini esmâ delili olarak anmaktadır. Saffâr, haberî sıfatlardan olan yed ve ayn gibi müteşabih sıfatları ise esmâ ile bağlantılı bir şekilde yorumlamamakta bunun yerine müstakil bir başlık altında tevil yöntemini tercih ederek açıklamaktadır.[97]

Tablo 5: Saffâr'ın Allah'ın Selbî Sıfatları ile Bağlantılı Ele Aldığı Kelâmî Konu

Sıfat	Esmâ Delili		İlgili Kelâmî Konu
Vücûd	النور، الأول، الآخر، الظاهر، الباطن، الموجود	en-Nûr, el-Evvel, el-Âẖir, eẓ-Ẓâhir, el-Bâṭın ve el-Mevcûd	Allah'ın zihin dışında bir gerçekliği bulunmaktadır.
Kıdem	الأول، المقدم	el-Evvel ve el-Muḳaddim	Allah var olan her şeyi önceler ve ezelîdir.
Bekâ	الآخر، المأخر، الباقي، القيوم، القيام، الدائم، الصمد، المتبارك	el-Âẖir, el-Müteaẖẖir, el-Bâḳī, el-Ḳayyûm, el-Ḳayyâm, ed-Dâ'im, eṣ-Ṣamed ve el-Mütebârek	Allah her şeyden sonradır, bâkī ve ebedîdir.

97 Müstakil bir başlık altında ele alınan yed ve ayn gibi sıfatların Allah'a nispeti ile ilgili bk. Saffâr, *Telẖîṣü'l-edille*, 2/678-687.

Vahdaniyyet (Tevhid)	الله، الإله، البديع، الخالق، المدبر، الرب، المتوحد، المتفرد، المصور، الواحد، الوتر، النور، الغافر، الغفور، الغفار	Allah, İlah, el-Bedi', el-Ḫâlıḳ, el-Müdebbir, er-Rab, el-Mutevaḥḥid, el-Muteferrid, el-Muṣavvir ve el-Vâḥid, el-Vitr, en-Nûr, el-Ġafîr ve el-Ġafûr, el-Ġaffâr	Allah'ın sıfatları bakımından benzeri bulunmaz/Allah'ın zıttı yoktur. Şirk koşan kimsenin âhiretteki durumu nedir? Şirk ve diğer günahların farkı nedir?
Muhâlefetün li'l havâdis	العلي، الأعلى، المتعالي، الرحمن، الرحيم، الجليل، الجميل، البصير، السميع، المصور، الحليم، الحميد، الرؤوف، المجيد، الماجد، الكبير، الكبار، الأكبر، المشكور، المعبود، المحمود، الودود	el-'Alî, el-A'lâ, el-Müte'âlî, er-Raḥmân, er-Raḥîm, el-Celîl, el-Cemîl, el-Baṣîr, es-Semi', el-Muṣavvir, el-Ḥalîm, el-Ḥamîd, er-Ra'ûf, el-Mecîd ve el-Mâcid, el-Kebîr, el-Kübbâr, el-Ekber, el-Meşkûr, el-Ma'bûd, el-Maḥmûd ve el-Vedûd	Allah hem fiziksel olarak hem de insanı duygular bakımından yaratılmış varlıklara benzemekten münezzehtir.
Kıyam bi-nefsihi	القيوم، القيام، القائم، الملك، المالك، المليك، مالك الملك	el-Ḳayyûm, el-Ḳayyâm, el-Ḳāim, el-Melik, el-Mâlik, el-Melîk ve Mâlikü'l-mülk	Allah zâtı ile kāimdir.

Allah'ın zâtî ve selbî sıfatları kapsamında ele alınan esmâ yorumuna şirk konusu örnek verilebilir. Saffâr, el-Ġafîr, el-Ġafûr ve el-Ġaffâr isimlerini iman ve amel ilişkisinin yanı sıra şirk ile ilgili olarak da yorumlamaktadır. Saffâr, el-Ġafîr isminin "**غفر- يغفر- غفراً**" kökünden müştak olduğunu ve "setr (örtmek)" anlamı içerdiğini aktarmaktadır. Bu mana ile ilgili olarak da şirk koşan kimsenin âhiretteki durumu ile şirkin diğer günahlardan farkını izah etmektedir.[98] Konuya, en büyük günahın şirk olduğunu belirterek giriş yapmaktadır. Sonrasında Allah'ın bütün günahları bağışlayacağını dair beyanı ile[99] şirkin bağışlanmayacağına dair "*Allah, kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz, ondan başkasını dilediği kimseler için bağışlar…*"[100] hükmünü dikkatlere sunmaktadır. Ayrıca şirk koşan kimsenin yalnızca tövbe etmesi durumunda affedileceğinin bildirildiği âyetlere de dikkat çekmektedir.[101] Sonrasında tövbe etmenin şirk sahibinden mutlak manada müşriklik vasfının düşmesine yol açacağını ve bu kimsenin ahiretteki durumunun aynen mümin kişi gibi olacağını belirtmektedir. Bu görüşü, müşriğin geçmişte işlediği şirk günahından hesaba çekilmeyeceği bilgisine dayanmaktadır. Çünkü onun bu günahı tövbesi sebebi ile affedilmiş olacaktır.[102] Saffâr, şirkin diğer günahlardan farkını, şirkin tövbe olmaksızın affedilmesinin caiz olmaması olarak belirtmektedir. Şirk haricindeki günahların ise tövbe olmaksızın affedilmesi caizdir. Günah üzerine ısrar eden kimse öldüğünde Allah'ın lütfu ile bağışlanabilir. Ancak şirk bu günahlardan değildir.[103] Anlaşıldığı üzere Saffâr, ilahî isimleri kelâmî bir bağlamdan açıklamayı tercih etmekte ve bu yönü ile kendinden önceki esmâ-i ilâhiyye şârihlerinden ayrılmaktadır.

---

98 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/517.

99 ez-Zümer 39/53.

100 en-Nisa 4/116.

101 el-Furkan 25/68,70, el-Maide 5/73-74. Bk. Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/518.

102 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/519.

103 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/519-520.

4.3. Nübüvvet

Saffâr, nübüvvetle ilgili konuları el-Bâis, er-Raḥmân, el-Mucîb, el-Hâdî, ed-Dâ'î, en-Nûr, el-Muḥyî, el-Mümît, el-Mü'min, el-Vâris, el-Mevlâ, el-Müheymin, el-Velî ve er-Ra'ûf isimlerine atıf yaparak ele almaktadır. Ancak bu isimlerin izahında ayrıntıya girmediği belirtilmelidir.[104]

Tablo 6: Saffâr'ın Nübüvvet Bahislerinde Delil Olarak Kullandığı İlâhî İsimler

Nübüvvet	Esmâ Delili		İlgili Kelâmî Konu
Peygamber Gönderilmesi	الباعث، الرحمن	el-Bâis ve er-Raḥmân	Her ümmete peygamber gönderilmesi.
Peygamberlerin Vasıfları	النور، الرؤوف، المهيمن	en-Nûr, er-Ra'ûf ve el-Müheymin	Hz. Muhammed'in bir ismi de Nûr'dur.
Mûcize	المجيب، المؤمن	el-Mucîb ve el-Mü'min	Peygamberlerin duasının Allah tarafından kabulü mûcize midir?
Hidayet sebebi olarak Hz. Peygamber	الهادي، الداعي، المولى، الولي، المهيمن	el-Hâdî, ed-Dâî, el-Mevlâ, el-Velî ve el-Müheymin	Allah kullarına Peygamber göndererek hidayete yönlendirir.
Nebi ve Resullerin Kabir Sorgusu	المعيد	el-Mu'îd	Peygamberlerin kabir sorgusu nasıl olur?
Son Peygamber Olarak Hz. Muhammed	الوارث	el-Vâris	Hz. Muhammed'in son peygamber olması ve emrin onda tamamlanması.

Saffâr'ın nübüvvet bahislerinde atıf yaptığı ilâhî isme, el-Mücîb örnek verilebilir. Ona göre el-Mücîb ismi " **أجاب – يجيب – إجابة**" kökünden müştaktır ve "dualara karşılık veren" anlamına gelmektedir. O, bu ismin izahında nebi ve resullerin duasına karşılık verilmesinin mahiyetine dair kelâmî açıklamalarda bulunmaktadır.[105] Ona göre nebi ve resullere dualarının karşılığı bir mûcize olarak verilmiştir. Dolayısı ile bu mûcize ister kavimlerinin sorusu veya isteği üzerine davet amaçlı bir meselede olsun ister olmasın, neticede peygamber duasının kabulü bir mûcizedir ve peygamberliğin bir delildir.[106]

4.4. Kazâ ve Kader

Saffâr, kazâ-kader ile kulların fiilleri ve şerrin yaratılması konularını eṣ-Ṣadıḳ, es-Selâm, el-Ḳuddûs, el-Ḥamîd, el-Berr, el-Bârr, el-Ḥakîm, el-Ḥâkim, el-Ḥakem, el-'Adl, el-Ḳādir ve el-Ḳadîr, en-Nâfi', eż-Żârr ve el-Mümît isimlerine atıf yaparak ele almaktadır. Ecel konusunda el-Mümît, el-Muveffî ve el-Mutevâfî isimlerini açıklamaktadır. Rızık konusunda ise er-Râzıḳ, er-Rezzâḳ, el-Cevâd, el-Bâsiṭ, el-Laṭîf, eş-Şekûr, eş-Şâkir,

[104] Resul ve nebilere iman, resul-nebî farkı, nübüvvet, risâlet ve velâyet kavramları ile Allah'ın veli kullarına verdiği kerameti gibi konular için bk. Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1-2/163-169, 801-813.

[105] Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/597.

[106] Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/597.

el-Vehhâb, el-Mün'im, el-Mu'ṭî, el-Mufżil, el-Mâni', el-Meliyy, el-Ḳābiż ve el-Kefil, el-Muġîs, el-Mubârek ve el-Mütebârek isimleri ile bağlantı kurarak izah etmektedir.[107]

Tablo 7: Saffâr'ın Kazâ ve Kader Bahislerinde Atıf Yaptığı İlâhî İsimler

Kazâ ve Kader	Esmâ Delili		İlgili Kelâmî Konu
Şerrin Yaratılması	الصادق، السلام، القدوس، الحميد، البر، البار، الحكيم، الحاكم، الحكم، العدل، القادر، القدير، النافع، الضار، المميت	eṣ-Ṣadıḳ, es-Selâm, el-Ḳuddûs, el-Ḥamîd, el-Berr, el-Bârr, el-Ḥakîm, el-Ḥâkim, el-Ḥakem, el-'Adl, el-Ḳādir ve el-Ḳadîr, en-Nâfi', eż-Żârr, el-Mümît	Allah'a şer, zulüm ve yalanın nispet edilip edilemeyeceği.
Ecel	المميت، الموفّي، المتوافي	el-Mümît, el-Muveffî ve el-Mutevâfî	Kulların ölümünü ezelde Allah tarafından mı belirlenir?
Rızık	الرازق، الرزاق، الجواد، الباسط، اللطيف، المنعم، المعطي، المفضل، الشكور، الشاكر، الوهاب، المانع، الملي، القابض، الكفيل، المغيث، المبارك، المتبارك	er-Râzıḳ, er-Rezzâḳ el-Cevâd, el-Bâsiṭ, el-Laṭîf, el-Mün'im, el-Mu'ṭî, el-Mufżil, eş-Şekûr, eş-Şâkir, el-Vehhâb, el-Mâni', el-Meliyy, el-Ḳābiż, el-Kefil, el-Muġîs̱ el-Mubârek ve el-Mütebârek	Allah kullarını helal rızıkla rızıklandırmak zorunda mıdır? Allah kullarına dilediği gibi (az veya çok) rızık verebilir mi?

Saffâr'ın kazâ ve kader kapsamında yer verdiği tartışmalı konulara rızık meselesi örnek verilebilir. Ona göre er-Râzıḳ ve er-Rezzâḳ isimleri "**رزق – يرزق**" kökünden müştaktır ve "kullarının faydasını gözeten ve onları nimetlendiren" anlamına gelmektedir. O, Allah'ın rızkı dilediğine vermesini ve rızık verici olmasını hakiki manada anlar. Dolayısıyla hakiki anlamında er-Râzıḳ ismi Allah'tan başkasına atfedilemez. Çünkü O'nun dışında hiçbir kimse rızkı yaratacak kudrette değildir. Ayrıca Allah rızkı dilediğine dilediği ölçüde vermektedir. Bu konuda Allah'a bir zorunluluk atfetmek doğru olmaz.[108] Saffâr, Ehl-i Hakk'ın rızkı iki kısma ayırdığını belirtir. Bunlardan ilki tayyip (temiz) olandır. Diğeri ise gayr-ı tayyip (temiz olmayan) rızıktır.[109] Bu anlayışa göre rızıktan yararlanma helal olabileceği gibi haram da olabilmektedir.[110] Zira Allah gıdayı, yiyecek ve içeceklerden elde etme imkânı sunmuştur. Bundan dolayı, gıdanın kaynağı helal olabileceği gibi haram da olabilmektedir. Buna karşın Allah gıdayı haramdan temin etmeyi yasaklamış ve helalden tahsil

[107] Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/745.

[108] Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/480-481.

[109] Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/481.

[110] Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/481.

etmeyi ise emretmiştir. İnsanlara düşen temiz olanlara yönelmektedir.[111] Saffâr'ın burada Ehl-i Hakk'a nispetle aktardığı görüş Ehl-i sünnet'in genel görüşüdür. O, Ehl-i Hak adlandırmasını genelde Ehl-i sünnet ve özelde ise tabi olduğunu Hanefî-Mâtürîdî gelenek için kullanmaktadır. Saffâr, rızık konusunda Mu'tezile'yi Allah'ın yalnızca helal rızık vermesi bakımından Rezzâk olduğunu düşünmeleri sebebiyle eleştirmektedir. Onun aktarımına göre Mu'tezile Allah'ın kullarına rızık infak ettiği için övüldüğünü ve bu övülmenin yalnızca helal rızık için olmasının akla yatkın olduğunu düşünmektedir.[112] Saffâr, er-Râzıḳ ve er-Rezzâḳ isimlerinin izahında Mu'tezile'nin bu anlayışını eleştirmektedir.

4.5. İman

İman konusunun izahı kapsamında Saffâr, el-Mü'mîn ismine; iman-amel konusuyla ilgili el-Ġafîr, el-Ġafûr ve el-Ġaffâr isimlerine; tekfir olgusunu açıklarken el-Mücîb ve et-Tevvâb isimlerine; iman-günah konusuyla ilgili tevbe hakkında et-Tevvāb, Ḳābilu't-Tevb, el-Mu'âfî, el-Ḥalîm, el- el-Ġafîr, el-Ġafûr ve el-Ġaffâr isimlerine atıf yapmaktadır. Buna karşın iman-İslâm, imanda istisna, imanda eşitlik ve mukallidin imanı konularını işlerken ilâhî bir ismi delil olarak zikretmemektedir.[113]

Tablo 8: Saffâr'ın İmana Dair Konularda Kullandığı İlâhî İsimler

İman	Esmâ Delili		İlgili Kelâmî Konu
Tanımı	المؤمن	el-Mü'mîn	Mümin kimdir?
İman-Amel **Tekfir** **Tövbe**	الغافر، الغفور، الغفار، المجيب، التواب، قابل التوب، المعافي، الحليم	el-Ġafîr, el-Ġafûr, el-Ġaffâr el-Mücîb ve et-Tevvāb, Ḳābilu't-Tevb, el-Mu'âfî, el-Ḥalîm	Amel imana dahil midir değil midir? Büyük günah işleyenin durumu âhirette nasıldır? Kimler tekfir edilebilir? Küfür günahını işleyenin tövbesi kabul edilir mi? Kâfirin duası kabul edilir mi? Tövbenin sıhhat şartları nelerdir? Kimlerin tövbesi kabul edilir? Muḥtażarın (Can çekişen kişinin tövbesi) kabul edilir mi? Allah kulun tövbesini kabul etmek zorunda mıdır?
İman-İslâm	-	-	Müstakil bir başlık altında esmâ ile ilişkisi kurulmadan ele alınmıştır.

111 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/482.

112 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/482.

113 İman-İslam, imana amelin dâhil edilmesi, imanda istisna ve imanının hakikati gibi konuların ayrıntısı için bk. Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/699-722, 733-735.

İmanda İstisna	-	-	Müstakil bir başlık altında esmâ ile ilişkisi kurulmadan ele alınmıştır.
İmanda Eşitlik	-	-	Müstakil bir başlık altında esmâ ile ilişkisi kurulmadan ele alınmıştır.
Mukallidin İmanı	-	-	Müstakil bir başlık altında esmâ ile ilişkisi kurulmadan ele alınmıştır.

Saffâr'ın iman-amel konusu kapsamında tövbeye dair esmâ-i hüsnâ yorumu burada örnek verilebilir. Ona göre et-Tevvâb ismi "تاب – يتوب – توباً" kökünden müştaktır ve kök fiil, "günahlardan Allah'ın emrine dönmek" anlamına gelmektedir. O, 'kimlerin tövbesinin kabul olunacağı' sorusu karşısında bu ismi gündeme getirmektedir. Ona göre bir kimseyi imanı sebebiyle kasten öldüren kimsenin tövbesi kabul edilmez. Her günah için tövbe sahihtir. Ancak hakkı olmaksızın birini kasten öldüren kimse için tövbe sahih değildir. Nitekim "*Kim de bir mümini kasten öldürürse cezası, içinde devamlı kalmak üzere cehennemdir.*"[114] âyeti bunun delilidir.[115] Saffâr burada Ehl-i Hak olarak adlandırdığı Ehl-i sünnet'in ittifakına dikkat çekmektedir. Zira Ehl-i sünnet, küfürden daha büyük günah olmadığında müttefiktir.[116] "*İnkâr edenlere söyle, eğer yaptıklarına son verirlerse geçmiş günahları bağışlanacaktır.*"[117] âyeti, küfürden imana dönülmesi halinde geçmiş günahların bağışlanacağını bildirmektedir. Kâfirlerin işledikleri günahlar içinde kasten adam öldürmenin de olduğu bilinmektedir. Dolayısı ile küfürden dönüş yapıp iman ehli olanın kasten adam öldürme günahı dahi affa mazhar olmaktadır. Öyle ise mümin vasfına sahip olan kişilerin adam öldürme günahları da affolunabilir. Bu bakış açısı kapsamında Saffâr'a göre âyette "kasten öldüren" olarak cehennemle cezalandırılacağı ilan edilen kişi, birini imanı sebebiyle öldüren kimsedir. Çünkü ona göre bir mümini imanı sebebi ile öldüren kimse kâfir olur ve ebedî cehennemde kalma cezasına zaten müstahak olur. Onun dikkate aldığı nokta, kişide iman vasfının devam edip etmediğidir. İman vasfı bâkī oldukça o kişi için ebedî cehennemde kalma cezası olacağına dair yorumlar, tutarlılığını kaybetmektedir.[118]

[114] en-Nisa 4/93.

[115] Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/425.

[116] Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/425.

[117] el-Enfal 38/8.

[118] Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 1/425-426.

4.6. Âhiret Hayatı

Âhiret ahvali kapsamında berzah, ba's, haşr, hesap, şefaat ile cennet ve cehennem konularını Saffâr; el-Muḥyî, el-Mümît, el-Ḥasîb, el-Cāmi' ve ed-Dâ'im isimleri ile irtibat kurarak izah etmektedir. Ancak mahşer, mîzan, sırat ve rü'yetullah konularını açıklarken ilâhî bir isme değinmemektedir.[119] Esmâ ile ilişkilendirdiği âhiret bahislerine nazaran el-Ḥasîb isminin izahı kapsamında şefaat ile ilgili çok az bilgi olduğu fark edilir. Bunda müstakil bir başlık altında şefaat konusunun ele alınmasının etkili olduğu düşünülebilir.[120]

Tablo 9: Saffâr'ın Âhiret Konularına Delil Getirdiği İlâhî İsimler

Âhiret Bahisleri	Esmâ Delili		İlgili Kelâmî Konu
Berzah	المحيى، المميت	el-Muḥyî, el-Mümît	Mümin, kâfir ve fasık kimseler, çocukken vefat edenler ve hayvanların kabir hayatı nasıldır?
Ba's	المحيى، المميت	el-Muḥyî, el-Mümît	Melek, cin ve şeytanlar nasıl haşrolunur?
Haşr	المعيد	el-Mu'îd	Düşük doğan veya mükellef olmayan çocuklar ile hayvanların âhiretteki durumu nedir? Vahşi hayvanlarca yenilen veya vücuttan ayrılan uzuvların âhiretteki durumu nedir? İvaz kimlere verilir? Melek, şeytan ve cinlerin âhiret hayatı nasıldır?
Mahşer	-	-	Müstakil bir başlık altında esmâ ile ilişkisi kurulmadan ele alınmıştır.
Hesap	الحسيب، الجامع	el-Ḥasîb, el-Câmî	Allah kullarını nasıl hesaba çeker? Allah kullarını hesap günü nasıl toplayacaktır?
Mizan	-	-	Müstakil bir başlık altında esmâ ile ilişkisi kurulmadan ele alınmıştır.
Sırat	-	-	Müstakil bir başlık altında esmâ ile ilişkisi kurulmadan ele alınmıştır.
Cennet ve Cehennem	الدائم	ed-Dâ'im	Cennet ve cehennem yaratılmış mıdır? Cennet ve cehennemlikler, hareket ve sükûn hallerinden hangisinde bulunurlar?
Şefaat	الحسيب	el-Ḥasîb	Allah dilediğini birinin şefaati ile affedebilir mi?
Rü'yetullah	-	-	Müstakil bir başlık altında esmâ ile ilişkisi kurulmadan ele alınmıştır.
Âhirete Dair Meseleler	المحيى، المميت	el-Muḥyî, el-Mümît	Ölü kimseye telkin verilebilir mi? Bu telkin sırasında neler söylenmelidir? Henüz mükellef olmayan çocuğun kabir sorgusu nasıl

[119] Rü'yetullah ve Allah'ın rüyada görülmesi gibi konuların ayrıntısı için bk. Saffâr, *Telhîsü'l-edille*, 1/274-278.

[120] Sırat köprüsü, mîzan ve mîzanın varlığının delilleri ve âhirette Allah'ın görülmesinin aklî delilleri için bk. Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/867-911.

	olur? Kabir azabına ruh ve cesetten hangisi muhataptır? Düşük doğan çocuk hangi durumda haşrolunur?

Saffâr'ın esmâ-i ilâhiyyeyi âhirete dair konularda delil ve dayanak olarak kullanmasına el-Mu'îd ismi örnek verilebilir. O bu isme haşr meselesini izah amacıyla değinmektedir. Bu kapsamda öncelikle '*iade'* sözcüğünün "ilk hâle döndürülme" anlamına geldiğini lugavî delillerle ortaya koymaktadır. Buna göre el-Mu'îd ismi "عَود (dönmek)" kökünden müştaktır. Bu kavramın Kur'ân'daki semantik kavram haritası incelendiğinde *ibdâ' (yaratma)* kavramı ile birlikte kullanıldığı dikkat çekmektedir.[121] Saffâr, bu ilâhî isimlerin izahı kapsamında yeniden yaratma (iade) ve *ibdâ'* konusunda farklı anlayışlara sahip altı fırka bulunduğunu belirtmekte ve bunları şöyle sıralamaktadır: [122] a) Hz. İsâ ile Hz. Muhammed'in peygamberlik dönemi arasında mevcûd olan bir fırka olup âlemin bir yaratıcısı olduğuna ve ölümden sonra yeniden dirilişe inanmışlardır. Bunlar sevap ve cezanın belirlenmesi ile ilgili Hz. İbrahim'in getirdiği şeriata da tabidirler. b) İkinci fırka ölümden sonra yeniden diriltenin Allah olduğuna inanmış ancak Resûlullah'ı bir peygamber olarak kabul etmeyerek putlara tapmayı sürdürmüşlerdir. Bu grup Ömer b. Mersed el-Kelbî'ye tâbi olanlarıdır. Ölen kişi onlara göre kabirde beklemez ve haşredileceği güne kadar yolculuk eder. Bu yolculuk "بلية" olarak isimlendirilir. Saffâr bu kelimenin onların şiirlerinde de geçtiğini belirtir.[123] Saffâr'ın erken dönem şiirlerine ulaşabilmesi ve kullandıkları kelime ve kavramların ne olduğunu bu şiirlerin aktarımı ile birlikte yorumlaması, ona bu alanda bir üstünlük sağlamış görünmektedir. c) Üçüncü fırka, ölümden sonra yeniden dirilmenin yaratıcının bir fiili olduğuna inanmaktadır. Buna rağmen ölümden sonraki hayatı inkâr etmişlerdir. Saffâr onların bu anlayışını reddetmek amacıyla ölümden sonraki hayatın varlığına delil teşkil eden birçok âyeti delil olarak zikretmektedir. d) Dördüncü fırka Dehriyye olarak bilinen gruptur. Bunlar, dünya hayatının haricinde bir yaşam olmasını inkâr etmişlerdir. Dolayısıyla onlar için *ibdâ'* ve *iade* söz konusu değildir. Saffâr, el-Câsiye sûresinin 24'üncü âyetinin Dehrilere işaret ettiğini belirtmekte ve *'dehr (zaman)'* kavramının bunlara ait şiirlerde de yer aldığını aktarmaktadır. e) Beşinci fırka, kıyâmet hakkında bir bilgiye ulaşılamayacağını savunan ve bu konudaki görüşlerin zandan ibaret olduğunu düşünenlerdir.[124] f) Altıncı fırka ise ölümden sonra diriliş ve ibda'ya inanmakla birlikte Allah'a şirk koşmayı sürdürenlerdir. Saffâr'a göre Hz. Peygamber'in dedesi Abdülmuttalib, bu son gruba dâhildir. Saffâr, onun yeniden dirilişe inandığını kendisine atfedilen "Rabbim! Sen mübdi' ve muîdsin." şiir dizesine dayandırmaktadır.[125] Saffar bu konu kapsamında Züheyr b. Ebî Seleme ve Zeyd el-Fevaris'in ölülerin lezzet ve elemi bilmedikleri ve nidayı işitmediklerine dair görüşlerini de gündeme getirmekte ve reddetmektedir. Ona göre "ölüler, kabir hayatında lezzet ve elemi bilir ve seslenilirse bunu işitebilirler."[126]

Saffâr, yaptığı açıklamalarda temel olarak "Ölüm bir fena bulma değildir" ilkesini temellendirmeye çalışmaktadır. Bu kapsamda ölümün cisimlerde meydana geldiğini ve Allah'ın ölümü yaratmaya kudret sa-

---

121 "اِنَّهُ هُوَ يُبْدِئُ وَيُعِيدُۚ" el-Burûc 85/13.

122 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/549.

123 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/550.

124 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/551.

125 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/552.

126 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/552-553.

hibi olduğunu belirtmektedir. Ruhlar için ise Allah'ın ölümü yaratmaya kâdir olmakla birlikte yaratmayacağını ifade eder. O yeniden dirilişle bağlantılı tartışmalı konular arasında yer alan zayıf veya şişman olan kişilerin aynen diriltilip diriltilmeyeceği sorusuna da cevap verir. Ayrıca vücuttan ayrılan veya vahşi hayvanlarca yenilen beden uzuvlarının âhiretteki durumuna ilişkin de açıklamalar yapar ve Mu'tezile'nin bu konulardaki görüşlerini eleştirir.[127] Ona göre yeniden yaratılacaklar iki gruptur. Bunlardan ilki hesaba çekilecek olanlardır. İkincisi ise hesaptan muaf olanlardır. Muaf olanların kapsamına bebek, çocuk ve mecnunlar girmektedir.[128] Saffâr, Mu'tezile'nin çoğunluğunun bebek, çocuk ve mecnunların haşrolunmalarını inkâr ettiklerini dile getirmektedir. Ona göre Mu'tezile'yi bu hataya, yeniden dirilişinin yalnızca ceza için olduğunu düşünmeleri düşürmüştür.[129] Saffâr, İbn Fûrek'in eserine atıf yaparak Eş'arî'nin bebek, çocuk ve mecnunların diriltilip cennete konulmalarını da diriltilmemelerini de mâkul gördüğünü aktarmaktadır. Buna karşın o, Ehl-i Hakk'ın haşrin hem ceza vermek hem de nimet ihsanı için olacağında ittifak ettiklerini belirterek bebek, çocuk ve mecnunların Allah'ın nimetlerine muhatap olmak için haşrolunacaklarını savunmaktadır.[130]

Saffâr, dünyada karşılaşılan elemlerin karşılığı olarak âhirette kullara ödenecek bedeli ifade eden *'ivaz (العوض)'* kavramına da değinir. O, Eş'arîleri dünyada karşılaşılan musibet ve elemlerin karşılığı olarak ahirette ivaz verilmesini vâcip görmekle ve bu açıdan Mu'tezile'ye yaklaşmakla eleştirmektedir. İvaz, Mu'tezile'nin adalet ilkesi ve aslah prensibi ile ilgili bir konu olup hayvan ve çocuklar gibi mükellef olmayan varlıklar için söz konusudur.[131] Bu görüşe göre çocuklar haşredilir ve sonra kendileri için yaratılan cennete alınırlar. Ancak ivazın karşılığı olarak nimetlendirildikten sonra toprak olurlar. Saffâr çocukların insanoğlu *için 'mutluluk (سخرة)'* kaynağı olarak yaratıldıklarını, bu mutluluğun cennette de yaşanacağını, onlar için hesap ve sorgu olmayacağını ve bu sebeple de Mu'tezile'nin ivaz anlayışının hatalı olduğunu düşünmektedir.[132]

Saffâr'a göre vahşi hayvanlar, haşeratlar ve kuşların haşredilmesi ise nas ile sabittir. Bu canlılar haşredilirler ancak sonrasında toprak olurlar. Saffâr, İbn Furek'den naklen Eş'arî'nin hayvanların yeniden haşredilmesi konusunda tevakkuf ettiğini aktarmaktadır.[133] Saffâr, bu hayvanların haşrinin ivaz için değil Allah'ın kudretinin izharı amacıyla olacağını düşünmektedir. Oysa Kâ'bî (öl. 319/931), bu hayvanların ivaz sebebiyle yeniden yaratılacağını ileri sürmektedir. Saffâr, Mu'tezile'nin ivazın dünyada, kabirde veya daimî kalacakları yer olan cennette olabileceğini caiz gördüğünü de aktarmaktadır. O, Ca'fer b. Harb'in (öl.

---

127 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/570.

128 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/570.

129 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2011, 2/570; Kādî, müşrik çocuklarının ebeveynlerinden dolayı cehennem azabına muhatap olmalarını Allah'ın adalet prensibine aykırı bulur. Konuyu müstakil bir başlık altında ele alarak semi' delillerin de bu görüşü desteklediğini belirtir. Bk. Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-uṣûli'l-ḫamse*, çev. İlyas Çelebi (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013), 2/284-294.

130 *"İman eden, soylarından gelenlerin de aynı iman ile kendilerini izledikleri kimselerin yanlarına bu zürriyetlerini katacağız."* et-Tûr 52/21 âyeti Saffâr'a göre çocuk, sıbyân ve mecnunların yeniden diriltilmesinin delilidir. Bk. Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/571.

131 İvaz görüşü hakkına bk. Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse*, 2013, 2/312-324; Orhan Şener Koloğlu, "Mutezile Kelâmında Yeniden Yaratma (İ'âde)", *Usul İslam Araştırmaları* 9/9 (Haziran 2008), 25-26.

132 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/571-572.

133 *"Yeryüzünde yürüyen hayvanlar ve gökyüzünde iki kanadıyla uçan kuşlardan ne varsa hepsi sizin gibi topluluklardır. Biz kitapta hiçbir şeyi eksik bırakmadık. Nihayet (hepsi) toplanıp rablerinin huzuruna getirileceklerdir."* el-En'âm 6/38 âyeti Saffâr'a göre hayvanlarında haşredileceğinin delilidir. Bk. Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/584.

236/850-851[?]) yılan ve akrep gibi zehirli ve yırtıcı hayvanların dünyada veya âhiretin ilk mekânlarında bir süre mükâfatlandırıldıktan sonra cehennem ehline birer azap verici olarak cehenneme gönderilmelerini mümkün gördüğünü de belirtmektedir.[134] Mu'tezile âlimlerinden Abbâd b. Süleyman es-Saymerî'nin (öl. 250/864) bu canlıların haşredileceği ve sonrasında ise yok edileceğine dair düşüncesine de değinmektedir.[135] Ayrıca Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (öl. 235/849-50[?]) ve Muammer b. Abbâd'ın (öl. 215/830) görüşlerine de değinmektedir. Onlara göre hayvanlar ikiye ayrılmaktadır. İlk grup görünüşü güzel olup cennet nimetlerinden lezzetlenebilecek olanlardır. Allah'ın velî kulları bu hayvanları görmekle bile lezzetlenmiş olacaklardır. Diğer grup ise görünüşü çirkin ve ezâ verici olanlardır. Onlara göre Allah bu gruptaki hayvanları cehennem ehline azab olsunlar diye cehenneme koyacaktır.[136] Saffâr bu görüşlere Ehl-i Sünnet'in hayvanların cennete giremeyeceği konusunda ittifak ettiğini belirterek karşı çıkmaktadır. Ona göre fazilet yurdu olan cennetten bu canlıların yararlanması mümkün değildir.[137]

Saffâr; el-Muḥyî, el-Mümît ve el-Mu'îd isimlerinin yorumu kapsamında vücuttan ayrılan uzuvların ve vahşi hayvanlarca yenilen organların nasıl haşredileceği ile şişman veya zayıf insanların aynen diriltilip diriltilmeyeceği konularına da değinmektedir. Bu sorulara verilen yanıtlar, yeniden yaratmaya konu olacak temel unsurun ne olduğu ile doğrudan ilgilidir. Yeniden yaratmada, cevheri veya arazları temel alan iki görüş öne çıkmaktadır. İadenin temel unsuru olarak cevheri temel alan görüş, cüz kavramını merkeze alır. Ancak bu cüzler kişinin yaşamı boyunca kendisinde bulunan cüzler değildir. İade söz konusu olduğunda yaşamın devamlılığı için gerekli olan temel miktardır. Saffâr vücuttan kopan uzuvların hükmünün aslının hükmü gibi olduğunu düşünmektedir. Zira kopan bu parçaların iman ve küfür noktasında vücuttan ayrı bir şekilde cezaya tabi tutulması mümkün değildir. Allah'ın eksik uzuv yerine başka bir el yaratması da caizdir. Çünkü asıl uzvun hüküm ile ilgili olarak vücudun geri kalanından ayrılması mümkün değildir. Asıl uzuv ve sonradan yaratılan ikinci uzuv sonuçta birbirine eşittir.[138] Saffâr, Mu'tezilî Ebü'l-Kāsım el-Kâ'bî'nin mü'mîn olan bir kimsenin elinin kesilmesi ve sonrasında küfre düşmesi halinde bu kişinin elinin diriltilmesini mümkün görmediğine dair görüşünü aktarır. Saffâr bu görüşü Ebû Hanife'yi referans göstererek reddetmektedir. Buna göre birçok organa sahip olan insanın, her bir uzvunun iman veya küfür ile vasıflanması muhaldir. Uzuvlar, aslın hükmüne tabidir.[139]

Saffâr, zayıf veya şişman olan insanların âhirette bu halleri ile haşredilip edilmeyecekleri sorusuna yine el-Mu'îd ismi kapsamında cevap vermektedir. Buna göre bir kişi yaşamı boyunca bazen şişman bazen de zayıf olabilir. Yani şişmanlık ve zayıflık insan yaratılışının aslî ve değişmez unsuru değildir. Dolayısıyla

---

134 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/585.

135 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/585-586.

136 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/586.

137 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/587.

138 Vücuttan ayrılan uzuvların hükmü ile ilgili olarak bk. *"Onların derileri pişip acı duymaz hale geldikçe, derilerini başka yenisiyle değiştiririz ki acıyı duysunlar."* en-Nisâ 4/56; Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/574.

139 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/574-575.

her bir bireyin dünyada bedensel olarak kazandığı zayıflık veya şişmanlık gibi nitelikler, âhirette kalıcı olmayacaktır.[140]

Vahşi hayvanlar ve kuşlar tarafından yenilen beden parçalarının nasıl haşredileceği bir diğer tartışma konusudur. Bu mesele öncelikle Mu'tezile âlimleri tarafından gündeme getirilmiş ve tartışılmıştır.[141] Vahşi hayvan ve kuşlardan biri insan uzuvlarını veya başka hayvanların uzuvlarını yerse artık bu uzuvlar yiyen hayvanın bedeninden bir parçaya dönüşmektedir. Bu durumdaki uzuvların nasıl haşrolunacağı ile ilgili açık bir nas yoktur. Saffâr hayvanlar veya insanlar tarafından uzuvların yenilme vakasına örnek verilebileceğini belirtir. Örneğin Hind (öl. 14/635), Uhud Savaşı'nda şehit edilen Hz. Hamza'nın kalbini dişlemiştir. İnsan uzuvlarının vahşi hayvanlarca yenilebildiği de bilinmektedir. Saffâr'a göre yenilen bu parçalar yiyen hayvanın bedenine dönüşmesi sebebiyle artık ceza veya mükafata muhatap değildir. Ayrıca o insanların, bu konunun ayrıntısı ile ilgilenmesinin doğru olmayacağı ve bu durumun dalâlete düşmeye sebep olabileceği uyarısında da bulunmaktadır.[142]

Saffâr, el-Mu'îd isminin yorumu kapsamında melek, cin ve şeytanların âhiretteki ahvali konusuna da değinmektedir. Buna göre melek, cin ve şeytanlar mürekkep varlıklardır. Onların ruhları da yaratılmıştır dolayısıyla hâdistirler. Cinler, insanlar gibi mükellef varlıklardır. Şeytanların da haşrolunacağı âyet ile sabittir.[143] Sâbiîler ve felsefeciler cin ve şeytanları inkâr etmekte ancak meleklerin varlığına inanmaktadırlar. Meleklerin aklî cevherler olduklarını ve zatlarıyla kaim olduklarını düşünmektedirler. Oysa Saffâr'a göre bu görüş yaratıcının varlığını inkâr anlamına gelmektedir. Ona göre bütün semâvât ehlinin ölümlü olması gibi melekler de ölümlüdür. Yeryüzünün ehli olan Âdemoğlu nasıl ölümlü ise yine burada yaşayan cin ve şeytanlar da ölümlüdür. Saffâr, meleklerin ölüm şekline de değinir ve konu ile ilgili rivayetleri nakleder. Buna göre melekler birden düşüp ölmezler.[144] Görüldüğü üzere Saffâr, Muîd isminin yorumu kapsamında âhiret hayatına dair birçok kelâmî tartışmaya değinmektedir. Bu tercihi sebebi ile onun esmâ-i hüsnâ yorumu, kelâmî bir içeriktedir ve kendinden önceki âlimlerin esmâ-i hüsnâ yorumlarından farklıdır. Bu açıdan esmâ-i hüsnâ, Saffâr'ın kelâm anlayışının dayandığı temel dayanak ve ilkeler konumundadır.

Sonuç

Esmâ-i hüsnâ literatürü içerisinde Saffâr'ın farklı bir yere sahip olduğu ve Hanefî-Mâtürîdî gelenekte örneğine rastlanmadık şekilde Allah'ın isimlerini önce dil ve semantik açısından sonrasında ise kelâmî bakış açısı ile yoruma tabi tuttuğu görülmektedir. Saffâr'ın dil anlayışı, *kelimelerin vazolunduğu aslî mananın (aslü'l vaz') korunması* ilkesine dayanmaktadır. Bu kapsamda isimlerin kökeni hakkında, çağdaşı Gazzâlî gibi esmâ-i

140 *"Onu kıyamet günü kör olarak haşrederiz."* Tâhâ 20/124, *"Kıyamet gününde onları kör, dilsiz ve sağır bir halde yüzükoyun süründürerek toplarız."* İsrâ 17/97, *"Bir gün ki nice yüzler ağaracak, nice yüzler de kararacaktır."* Âl-i İmrân 3/106 âyetleri şişman ve zayıf yaratılmayacağının delili olarak görülmüştür. Bk. Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/576-578.

141 Koloğlu, "Mutezile Kelâmında Yeniden Yaratma (İ'âde)", 35-36.

142 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/577-578.

143 *"Rabbine andolsun ki onları muhakkak şeytanlarla birlikte mahşerde toplayacağız."* el-Meryem 19/68. Bk. Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/578-579.

144 Saffâr, *Telḫîṣü'l-edille*, 2/579-580.

hüsnâ eserlerine atıf yapmak yerine öncelikle ilk dönem lugat ve nahiv âlimlerinin eserleri ile Arap şiirine atıf yapmaktadır. Yapılan bu çalışmada ilk dönemden Saffâr'ın yaşadığı 6./12. yüzyıla kadar yazılmış esmâ-i hüsnâ literatürü incelenerek onun önceki âlimlere ve eserlerine nazaran özgün bir yöntem izlediği sonucuna ulaşılmıştır.

Onun yorum ve tercihlerinden, Ehl-i Hak olarak andığı Ehl-i sünnet ve özelde Hanefî-Mâtürîdî din anlayışını benimsediği ve bu anlayışa aykırılık içeren karşıt görüşleri de eleştirdiği anlaşılmaktadır. Eseri *Telḫîṣü'l-edille*'nin bütünü dikkate alındığında ilâhî isimlerin tartışmalı kelâmî konularla bağlantı kurularak konu edinildiği, delil olarak kullanıldığı ve açıklandığı görülmektedir. Rivayet ettiği 177 esmânın %85'ini sistematik kelâm konularına karşılık gelecek şekilde yorumlanması, onun esmâ-i hüsnâya yaklaşımının özgünlüğünü ortaya koymaktadır.

Saffâr'ın semantiğe dayanan ve kelâmî bakış açısını içeren esmâ-i hüsnâ yorum yöntemi; esmâ-i hüsnânın yalnızca ulûhiyet bahisleriyle sınırlandırılarak yorumlanması anlayışını oldukça aşmaktadır. Ona göre esmâ konusu yalnızca Allah'ın sıfatlarına indirgenerek yorumlanacak bir konu değildir; ilâhî isimler siyaset ile bağlantılı hilafet/imamet dışında sistematik kelâm konularının tamamı ile ilgilidir.

Saffâr'ın tartışmalı kelâmî konuları esmâ ile ilişkili bir şekilde ele alması, ona özgün bir bakış açısı ve yorum zenginliği kazandırması yanında okuyucuya Allah'ın isimlerinin varlık alanına ilişkin birçok konunun anlaşılmasında belirleyici olduğu perspektifini de kazandırmaktadır. Dolayısıyla ona göre esmâ-i hüsnâ yalnızca Allah'ı tanımamıza imkân sağlamaz aynı zamanda varlık alanına ilişkin birçok olayı anlamamıza ve hatalı görüşleri reddedebilmemize imkân sağlayan bütünsel bir bakış açısı kazandırır.

KAYNAKÇA

Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1467.

Aruçi, Muhammed. *Abdülkāhir el-Bağdâdî ve el-Esmâ ve's-Sıfât Adlı Eseri.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.

Aruçi, Muhammed. "el-Esmâ ve's-sıfât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 11/420-421. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Beyhakī, Ahmed b. Hüseyn. *el-Esmâ ve's-Sıfât.* thk. Abdullah b. Muhammed Hâşidî. 2 Cilt. Cidde: el-Mektebetü's-Sevâdî, 1413.

Brodersen, Angelika. "Das Kapitel über die'schönen Namen Gottes' im Talhîs al-adilla li qawaid at-tawhîd des Abu Ishaq as-Saffâr al-Buharî (gest 534/1139)". *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 164/2 (2014), 375-406.

Buhârî, Muhammed b. İsmail. *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422.

Çelebi, İlyas. "İsim-Müsemmâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 22/548-551. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Çelebi, İlyas. "Sıfat". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 37/100-106. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Demir, Abdullah. *Ebû İshak Zâhid es-Saffâr'ın Kelâm Yöntemi*. Ankara: İSAM Yayınları, 2018.

Fahreddîn er-Râzî. *et-Tefsîrü'l-Kebîr: Mefâtîḥu'l-ġayb*. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1420.

Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-Maḳṣadü'l-esnâ fî şerḥi esmâʾi'llâhi'l-ḥüsnâ.* nşr. Abdülvehhâb el-Câbî. Kıbrıs: el-Caffân ve'l-Câbî, 1987.

Güngör, Mevlüt. "Cessâs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 7/427-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Halîmî, Ebû Abdullah. *el-Minhâc fî şuʿabi'l-îmân*. nşr. Hilmî M. Fûde. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1399.

Işık, Mustafa. "İbn Huzeyme". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 20/79-81. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.

İbn Mâce. *Sünenu İbn Mâce*. thk. Hafız Ebû Tâhir Zübeyir Ali Za'i. Riyad: Dâru's-Selâm, 2009.

İbn Manzûr. *Lisânü'l-ʿArab*. nşr. Abdullah Ali el-Kebîr. 15 Cilt. Kahire: Dâru'l-Maârif, ts.

Kādî Abdülcebbâr. *Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2013.

Karacabey, Salih. "Hattâbî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 16/489-491. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.

Karaman, Hayreddin vd. *Kur'ân-ı Kerîm Açıklamalı Meâli*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.

Kasar, Veysel. "Halimi'nin Kitâbu'l-Minhâc'ı ve Kelâm Açısından Değeri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/15 (Haziran 2006), 125-145.

Koçar, Musa. *İmam Mâtüridi'de Esmâ-i hüsnâ.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1992.

Koloğlu, Orhan Şener. *Cübbâîler'in Kelâm Sistemi*. Ankara: İSAM Yayınları, 2017.

Koloğlu, Orhan Şener. "Esmâ-i Hüsnâ'da Tevkîfilik - Kıyâsîlik Problemi: Fahreddîn er-Râzî Örneği". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (Haziran 2004).

Koloğlu, Orhan Şener. "Mutezile Kelâmında Yeniden Yaratma (İʻâde)". *Usul İslam Araştırmaları* 9/9 (Haziran 2008), 7-40, 231-251.

Kuşeyrî, Abdülkerîm. *et-Taḥbîr fi't-teẕkîr*. nşr. İbrâhim Besyûnî. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l Arabî, 1968.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. nşr. Bekir Topaloğlu - Muhammed Aruçi. Ankara: İSAM Yayınları, 2017. Basım, ts.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Ahmet Vanlıoğlu vd. 18 Cilt. İstanbul: Mizan Yayınevi, 2005.

Müslim b. Haccâc. *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 1956.

Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Baḥrü'l-kelâm*. nşr. Veliyyüddin Muhammed Sâlih el-Ferfûr. Dımaşk: Mektebetü'l-Ferfûr, 1421.

Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Tebṣıratü'l-edille fî Usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay - Şaban Ali Düzgün. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 1993.

Sâbûnî, Nûreddin. *el-Bidâye fî usûli'd-dîn: Mâtürîdiyye Akaidi*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İFAV Yayınları, 15. Basım, 2015.

Sadıker, Ömer. *Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin Kelam Anlayışı.* Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.

Saffâr, Ebû İshâk. *Telḫîṣü'l-edille li-ḳavâʿidi't-tevḥîd*. thk. Angelika Brodersen. 2 Cilt. Beyrut: Maʻhedü'l-Almânî li'l-ebhâsi'ş-şarkiyye, 2011.

Sâlimî, Ebû Şekûr. *Temhîd fî beyâni't-tevḥîd*. thk. Ömür Türkmen. Ankara: İSAM Yayınları, 2017.

Şahin, Hüseyin. *Esmâ-i Hüsnâ ve Eserleri.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989.

Şeybânî, İsmâil b. İbrâhim. *Şerhu'l ʿAḳīdetü'ṭ-Ṭaḥâviyye*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l İlmiyye, 2018.

Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed. *el-Câmiʿu'l-kebîr*. thk. Beşşar İvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmiyye, 1998.

Topaloğlu, Bekir. "Esmâ-i Hüsnâ". *Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi*. 11/404-418. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Türcan, Galip. "Kelamın Dil Üzerine Kurduğu İstidlal Şekli -Bâkıllânî'nin Yaklaşımı Bağlamında Bir Değerlendirme". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (Aralık 2011), 127-138.

Uludağ, Süleyman. "Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/473-475. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Yıldız, İbrahim. "Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın Esmâ-i Hüsnâ ve Besmele Hakkında İki Eseri". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24/1 (Ekim 2015), 33-64.

Yurdagür, Metin. *Âyet ve Hadislerde Esmâ-i Hüsnâ Allah'ın İsimleri: Literatür ve Şerh*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2006.

Yurdagür, Metin. "el-Minhâc fî şuʿabi'l-îmân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 30/106-107. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Zeccâc, Ebî İshâk. *Tefsîru esmâʾillâhi'l-ḥüsnâ*. nşr. Ahmed Yûsuf ed-Dekkâk. Dımaşk: Dâru'l-Me'mun li't-Turâs, 1399.

Zeccâcî, Ebü'l-Kāsım. *İştiḳāḳu esmâʾillâh*. nşr. Abdülhüseyin el-Mübârek. Beyrut: Müessesetü'r Risâle, 1406.